

Bárbth Dániel

Alsópapság és népi kultúra
(Kutatási irányok, modellek és megközelítési
*lehetőségek)**

Bevezetés

Nincs könnyű helyzetben az, aki az alsópapság és a népi kultúra bonyolult összefüggérendszerét igyekszik felvázolni bármely történeti korszak vonatkozásában. A korántsem irigylésre méltó feladat nehézségei csak fokozódnak, ha az alapvető kérdésfeltevéseket valaki a felekezeti sokszínűség régiójának számító Kárpát-medence fókuszpontjában szeretné megfogalmazni. A vállalkozás kilátástalanságát végső soron a témakör alapkutatási szintű kidolgozatlansága, a számszerűsíthető és kvalitatív módon elemezhető források feltáratlansága és jelen tanulmány terjedelmi korlátozottsága teszi egyértelművé. Amikor mind-ezen lesújtó körülmények ellenére mégis arra vállalkozom, hogy az alábbiakban megkíséreljem áttekinteni a témakör eddigi kutatási irányait, modellezési lehetőségeit és jövőbeni kutatási perspektíváit, egyúttal az ilyen jellegű problémavázoló tanulmányok minden lehetséges ódiumát: esetlegességekkel, hiányosságokkal és időnként kutatói szubjektivitással telített jellegét is felvállalom.

Előrebocsátom, hogy a következő áttekintés alapját saját, elsősorban 18. század centrikus kora újkori kutatásaim tapasztalatai adják, amelyet csak esetenként tudtam kiegészíteni 19–20. századi adatokkal. Ugyanakkor a téma jellegéből fakadóan az 1700–1950 közötti két és fél évszázad több kulcsfontosságú tényező kontinuum vizsgálatát teszi lehetővé, amelyek legalább a kérdésfeltevések szintjén már nagy biztonsággal megfogalmazhatók. Ami a felekezeti súlypontokat illeti, kutatási forrásbázisom alapján ezen a téren némi hangsúlyel-

* Kutatásaimat 2009–2013 között az OTKA K 78551 programja keretében végeztem. Tanulmányom megírása idején az MTA *Bohyai János Kutatói Ösztöndíja* segítette munkámat.

tolódás várható a római katolikus alsópapság irányába.¹ Nincs lehetőségem ugyanis arra, hogy valamennyi nagyobb hazai felekezet vonatkozásait egyenlő súllyal tárgyaljam. Szándékaim szerint azonban bizonyos általánosítható gondolatok a nyugati kereszténység szinte valamennyi 18–20. századi hazai irányára alkalmazhatók lesznek, sőt, fenntartásokkal ugyan, de a lényegesen eltérő ortodox és zsidó tradicionális vallási gyakorlat szempontjából is hordozhatnak némi relevanciát. Utóbbi felekezetek viszonyainak vizsgálata azonban már egy kimondottan összehasonlító vallástudományi bemutatás távlati feladata lehetne.

Magától értetődő, hogy egy bevezető jellegű tanulmány bevezetésében elődázhatatlan feladat a cím alapvető fogalmainak tisztázása. Kötetünk mindkét kulcsfogalma dichotómikus természetű: egy ellenpólushoz képest határozza meg önmagát. Látszólag az *alsópapság* definiálása tűnik kevésbé problematikusnak. A társadalomtörténeti kategória – elfogadott értelmezése szerint – az egyházi hierarchia alján elhelyezkedő papi státuszú személyek gyűjtőfogalmát jelenti.² Elsősorban a római és görög katolikus egyházak esetében bevett fogalom, amely a nagy hazai protestáns felekezetek (református, evangélikus, unitárius) és a 19–20. századi kisegyházak nagy részének lelkészeire is kiterjeszthető. A katolikus világi klérus esetében leginkább a plébániákon tevékenykedő papság (plébános, káplán) tagjai sorolhatók ebbe a kategóriába, amelynek ellenpólusán az egyházi hierarchia felső szintje (püspök, ordinárius, általános helynök, egyházmegyei tisztségviselők, székesegyházi papság, kanonok stb.) helyezkedik el.³ Vitatható a középső, közvetítő szerepkörű szint besorolása: míg a kerületébe tartozó plébániákat felügyelő esperes gyakran az alsópapság soraiból kerül ki kinevezés útján és a felülről érkező utasítások betartatása és végrehajtása a feladata, addig a főesperes sokfelé szinte püspök-helyettesi előjogokkal és funkciókkal ruházódik fel, aktív részt vállalva az egyházi irányításban. A szerzetespapság vonatkozásában a belső hierarchia mentén még nehezebben különíthetők el az egyházi társadalom egyes rétegei. Amennyiben a szerzetesi közösség (nem vezető beosztású) tagjai mindennapi interakciók formájában megnyilvánuló, szoros közelségben éltek a falusi vagy városi lokális közösségekkel, természetesen számot tarthatnak szükségszerűen szűkítendő érdeklődésünkre. A protestáns egyházak változatos belső hatalmi rendszerében – leegyszerűsítve a kérdést – a helyi egyházközségekben szolgálatot teljesítő lelkészek viszonyrendszerét vesszük görcső alá. Általánosítva és világossá téve az egyébként eseti elbírálást igénylő, korántsem merev distinkciót, azt mondhatjuk, hogy a *lokális*

¹ Amit majd reményeim szerint látványosan ellensúlyoznak jelen kötet felekezeti, illetve protestáns esettanulmányai.

² Általában megfigyelhető, hogy az alsópapság kifejezést ritkán definiálják a szakirodalomban, ám annál inkább elterjedt (nemzetközi szinten is) a használata. A papság általános vallástudományi értelmezéshez: Heiler 1961. 370–384.

³ Az egyház hierarchikus felépítéséről – aktuálisan – az új egyházi törvénykönyv tájékoztat: CIC 2001. 296–451.

társadalomra és kultúrára közvetlen behatást gyakorló egyházi réteg képezi vizsgálatunk központi kategóriáját.

Még ennél is összetettebb problémakört jelent a *népi kultúra* fogalmának meghatározása, amelynek részletező tárgyalása alól mentesítenek az ezzel kapcsolatos összefoglalások.⁴ A kora újkor vonatkozásában – a történettudomány részéről – ma is jól használható definíciót adott Peter Burke az általa populáris kultúrának nevezett tartomány meghatározására.⁵ Ez egyrészt egy általános kultúra-definíciót,⁶ valamint a kultúrahordozó társadalmi csoportok részletezését jelentette. Utóbbi alapvetően kitágította a „nép=parasztság”-felfogást azzal, hogy a kultúraközvetítő csoportok (városi kézművesek, iparosok, diákok, vándorlók stb.) szélesebb merítését is a populáris kultúra tartományába sorolta.⁷ Burke is izgalmasnak találta a helyi közösségekben tevékenykedő papok, lelkészek, prédikátorok efféle mediatori szerepét és kettős kulturális identitását. Az alábbiakban e definíció mentén közelítjük meg a 18. századi népi kultúrát, amelynek bonyolult 19–20. századi változásai a polgárosodás és akkulturáció fogalmaival jelölt folyamatok mentén ragadhatók meg. Az érvényes néprajzi definíciók figyelembevételével az utóbbi két évszázad népi kultúráját elsősorban a falusi és mezővárosi társadalomban, a paraszti közösségekben keressük. A néprajzi irányultságú kérdésfeltevések egy része fenntartásokkal ugyan, de kiterjeszthető a városi, polgári társadalmi csoportok irányába is.

Az alsópapság szociokulturális kutatásának főbb irányvonalai

Jelen áttekintésnek nem célja, hogy teljes körű szakirodalmi szemlét tartson az alsópapság és a lokális közösségek kultúrájának kapcsolatára irányuló szerteágazó európai kutatástörténetből. A dolgozatban hivatkozott művek jegyzékét tartalmazó bibliográfia szintén korántsem törekszik teljességre. Az európai kutatásokból főként német, angol és francia vonatkozású művekre áll módomban hivatkozni, amelyek inkább kiragadott példáknak tekinthetők és jobbára csak a megközelítések sokszínűségét reprezentálják. Még az ehhez képest jóval szerényebb kiterjedtségű magyarországi vizsgálatok szemléje sem vállalja fel a teljesség igényét, csupán a kutatási irányvonalak felvillantására koncentrálódik.

Nyilvánvaló, hogy a témakör módszeres kutatásának előfutárait a felekezetiesség mentén szétválasztott egyháztörténeti vizsgálatok berkein belül kell keresnünk. A katolikus és protestáns egyháztörténet valójában mindig is tárgyának tekintette az egyházi társadalom alaprétégének kérdését, ám – hasonlóan az

⁴ A legújabban: Paládi-Kovács 2009. 14–17, 2011. 12–20.

⁵ Burke 1984, 1991. (különösen: 11–12.)

⁶ Burke 1991. 11. Szerinte a kultúra „a közösen értelmezett jelentések, attitűdök és értékek, illetve az azokat hordozó, kifejező szimbolikus formák (előadások és tárgyak) rendszere”.

⁷ Burke 1991. 45–110.

általános történetírás politikatörténeti megközelítéséhez – a nagy összefoglalások és monográfiák inkább az intézmények és egyházi vezetők történetét láttatták, míg az alsópapság soraiban cselekvő történeti egyéneket egészen ritkán helyezték nagyító alá. A döntő szemléletváltást ezen a téren a társadalomtudományok (szociológia, antropológia, néprajz) által meghíletett egyháztörténetírás megjelenése hozta, amely Nyugat-Európában egyrészt az „egyház társadalomtörténete”, másrészt a „kisemberek” mindennapi élete felé irányította a figyelmet. Ennek jegyében sorra születtek meg a területi vagy tematikus alapon lehatárolt „alulnézeti egyháztörténetek” látványos eredményei. Ezek mellett – immár nem felekezeten belüli irányultsággal – megerősödtek azok a vizsgálatok is, amelyek az új történetírói irányzatok keretében foglalkoztak a kérdéssel. Franciaországban az Annales-kör szárnyvonalain, elsősorban a mentalitástörténet keretében, angolszász területen a történeti antropológia nyomdokain, Németországban pedig az új társadalomtörténet és az *Alltagsgeschichte* berkein belül jelentek meg az alsópapság kultúrákövetítő szerepére vonatkozó, a késő középkortól a legújabb korig terjedő vizsgálatok. Mindezekhez a nyolcvanas évektől a léptékváltás mikrotörténeti perspektívájának hatása is hozzájárult.⁸ Nem kevés monográfia, disszertáció, tematikus kötet, esettanulmány látott napvilágot a témában, amelyek közül néhány meghatározó jelentőségű emelek ki a következőkben.

Az angliai alsópapság késő középkori mentalitására, a reformációt megelőző időszak populáris vallásosságára vonatkozóan nálunk ritkán hivatkozzák Eamon Duffy alapvető monográfiáját.⁹ Az immár két évtizedes *The Stripping of the Altars* elsőként mutatott rá hangsúlyosan, hogy a reformáció előtti angliai egyház korántsem volt olyan dekadens és működésképtelen, mint azt később beállították. Az ír történész a népi jámborság átfogó és működő rendszereként ábrázolta a korszak egyházi hétköznapijait. Maga ez a kép lényegében nem, csupán a történetírói interpretáció tér el egymástól gyökeresen, ha a méltán alpműként kezelt Keith Thomas-monográfia (*Religion and the Decline of Magic*) bevezető fejezetére gondolunk, ahol ugyanez a késő középkori egyházi gyakorlat a „fehér mágia” megnyilvánulási formájaként interpretálódik.¹⁰ Thomas áttekintésében a középkori papság és a hívek közötti harmonikus együttélés alapját az a kölcsönös szolgáltatási rendszer jelentette, amelynek lényegét egyfelől a papját fizikailag eltartó közösség, másfelől a hívek igényeit – elsősorban a benedekciók, exorcizmusok és a szentségek révén – messzemenőig kiszolgáló papság jelenti. Az angol történeti antropológia egyik klasszikusának számít Alan Macfarlane könyve, amely egy 17. századi lelkész, Ralph Josselin családi életét és világképét mutatja be az illető naplója alapján.¹¹ A brit történészek nyolcvanas

⁸ Az irányzatokról összefoglalóan tájékoztat: Burke (ed.) 2001; Bódy – Ö. Kovács (szerk.) 2003.

⁹ Duffy 1992.

¹⁰ Thomas 1971. 25–50.

¹¹ Macfarlane 1970.

évektől fokozódó érdeklődését jelzi az a tanulmánykötet, amely a parókiát állította középpontba annak érdekében, hogy közelítéseket adjon az 1350–1750 közötti négy évszázad laikus vallásosságának megragadása felé.¹² A kötet egyik szerzője, Donald A. Spaeth az ezredfordulón doktori disszertációját könyv formátumban megjelentetve fontos munkát tett le az asztalra az anglikán alsópapság és a helyi közösségek problematikájában.¹³ A szerző egy veszélyekkel teli időszaknak titulálja az általa vizsgált szűk évszázadot (1660–1740), miközben modellszerűen felvázolja a papok és hívek közötti konfliktusokat, az egyes papi egyéniségtípusokat, a népi vallásosság megnyilvánulásait. Munkája felekezetektől függetlenül számot tarthat a témakör kutatóinak figyelmére.

Még nehezebb helyzetbe kerülünk, amikor a szerteágazó francia vonatkozású irodalomból kell példákat kiragadni. Éppen az említett Thomas monográfiájának megjelenési évében látott napvilágot a megújult francia történetírás egyik kiemelkedő személyiségének számító Jean Delumeau klasszikus munkája a katolicizmus 16–18. századi történetéről.¹⁴ A világegyházzá váló katolicizmus strukturális felépülésének, intézményesülésének és belső reformjainak bemutatása során Delumeau nagy hangsúlyt helyez a helyi vallás megnyilvánulásainak egyházi kezelésére, az egyházi irányítás legalsó szintjének hatástörténetére is. Ugyanezeket a kérdésfeltevéseket, hasonlóan tág, három évszázados időhatárral, de már kimondottan a franciaországi katolikus egyház vonatkozásában három évtizeddel később Bernard Hours tárgyalta összefoglaló munkájában,¹⁵ aki nagyszabású áttekintéséhez a francia egyháztörténet 20. század végén megélénkült társadalomtörténeti irányultságú eredményeit is felhasználhatta. Utóbbiak közül kiemelkedik Bernard Plongeron munkássága, és különösen a francia papság 18. századi mindennapjait bemutató könyve.¹⁶ Ugyanebben a témában az 1960-as évektől alapvető forrásfeltárásokat végzett mások mellett Dominique Julia is.¹⁷ A „felvilágosodás emberét” bemutató kötetben ő foglalta össze „a pap” portréját.¹⁸ A francia történészeken kívül angolszász kutatók is eredményesen foglalkoztak a 18. századi francia papsággal. Sok évtizedes ilyen irányú munkásságát összegezte John McManners az ezredfordulón megjelent, kétkötetes gigantikus könyvében, amelynek szerkezete, kérdésfeltevései és megállapításai mintaadók lehetnek más európai területek vonatkozásában is.¹⁹ A francia forradalom előtti évtizedek alsópapságának vizsgálata pályája kezdetén az amerikai Timothy Tackett számára is vonzó feladatnak bizonyult. A szerző egy

¹² Wright (ed.) 1988.

¹³ Spaeth 2000.

¹⁴ Delumeau 1971.

¹⁵ Hours 2000.

¹⁶ Plongeron 1974.

¹⁷ Julia 1970.

¹⁸ Julia 1996.

¹⁹ McManners 1998.

egyházmegye plébániáinak 1750–1791 közötti életére koncentrálna fontos társadalom- és politikatörténeti végkövetkeztetéseket tett 1977-ben megjelent kötetében.²⁰

A német katolikus és protestáns alsópapsággal kapcsolatban is meglehetősen kiterjedt szakirodalom áll az érdeklődők rendelkezésére. A *Volksfrömmigkeit* iránt érdeklődést mutató német egyháztörténeti és a történeti kérdésekre fogékony vallási néprajzi kutatások jóvoltából szemlénket akár a két világháború közötti időszakban is kezdhethetnénk.²¹ A módszeres tematikus kutatások megerősödésére azonban itt is csak az utóbbi évtizedekben került sor. Ebben közrejátszottak a német történetíráson belüli megújító törekvések, amelyek a népi kultúra – a néprajzban éppen akkoriban már félretett – fogalmához visszanyúlva az alsó néprétegek mindennapi életének megismerését célozták meg. A „történeti kultúrákutató” irányához kapcsolódva az 1980-as években Rainer Beck írt több alapvető tanulmányt a témában, amelyek egyike – a témakör iránti hazai érdeklődés fontos határköveként – magyarul is napvilágot látott.²² Annak ellenére, hogy sem Beck munkássága, sem annak fogadtatása nem mentes a néprajzzal kapcsolatos apologetikától, a papi egyéniségekkel, lokális közösségekben betöltött szerepükkel kapcsolatos, kora újkori forrásokon alapuló meglátásai számunkra is rendkívül tanulságosak. A német néprajz oldaláról a Wolfgang Brückner vezette „würzburgi iskola” és az akkoriban oda kötődő évkönyv (*Jahrbuch für Volkskunde*) jelentősége emelkedik ki a témában.²³ Brückner több tanulmánya elsősorban a kora újkori átfogó folyamatokat, az egyházi irányítás és a népi vallásosság kapcsolatának kérdéseit boncolgatta.²⁴ Az évkönyv 1988-ban megjelent kötetének egy blokkja „pap és nép a 19. században” címmel szintén e problematikának szentelődött.²⁵ Az ilyen irányú érdeklődés kontinuitását mutatják többek között a tíz évvel későbbi²⁶ és a 2002-ben megjelent évkönyv tanulmányai. Ezek szerzői közül leginkább az egykori passau-i professzor, Walter Hartinger munkássága emelkedik ki.²⁷ De ugyanitt az egyháztörténész Andreas Holzem²⁸ és Werner Freitag²⁹ tanulmányai jelzik, hogy a történészek és a néprajzkutatók közötti „ellentét” ezen a téren is csupán

²⁰ Tackett 1977.

²¹ Lásd például: Veit 1936; Veit – Lenhart 1956.

²² Beck 1988, 1990. Rájta kívül lásd még ugyanekkor: Peters 1990.

²³ Jellemzően nem csupán a kimondottan vallási néprajzi kutatások foglalkoztak a témával. A pappal és parókiával foglalkozó fejezet a marburgi szokáskutató iskola alapvető áttekintéseiből sem maradhatott ki: Weber-Kellermann 1987. 91–97.

²⁴ A tanulmányokat összefogó kiadványsorozat 10. kötete irányadó ebből a szempontból: Brückner 2000.

²⁵ Lásd ebben többek között a würzburgi egyházmegyére vonatkozó esettanulmányt: Weiß 1988.

²⁶ Brückner és Hartinger tanulmánya mellett elsősorban: Dippold 1998.

²⁷ Hartinger 1992, 1998.

²⁸ Holzem 2002.

²⁹ Freitag 2002.

látszólagos, az érdeklődés jelentős átfedéseket mutat. Az említett Freitag a kora újkori zárandoklatokról írott, ambivalens visszhangot kiváltó könyve³⁰ után 1998-ban a minket érdeklő témakör egyik legkiválóbb monográfiáját is elkészítette, amely egy szűkebb terület plébániáit az 1400–1803 közötti négy évszázad hosszú időtartamában görcső alá véve vizsgálta az egyházi helyi szerepének különböző aspektusait.³¹ A Jürgen Kocka és Hans-Ulrich Wehler nevével fémjelzett „új kritikai társadalomtörténet” egyik híres sorozatában jelent meg Götz von Olenhusen nagyszerű elemzése a 19. századi freiburgi érsekség katolikus papságának magatartásformáiról.³² Frank Fätkenheuer mikrotörténeti vizsgálatok középpontjába állította a 17. század eleji észak-bajorországi papokat, lelkészeket és a közösségekben betöltött szerepüket.³³ Mindeközben a német nyelvterületen a kevésbé társadalomtörténeti irányultságú egyháztörténet is „kitermelte” azokat az általában területi alapon lehatárolt monográfiákat, amelyekben – eltérő szempontok érvényesítésével és változó mélységben – az alsópapság kérdése is helyet kapott.³⁴ A francia példákhoz hasonlóan itt is szinte önálló kutatási kérdésnek számít az egyházi felvilágosodás papságra gyakorolt hatásának vizsgálata.³⁵ A katolikus monográfiák mellett vaskos tanulmányköteteket szenteltek az evangélikus papság és parókia 18–20. századi szerepváltozásának is.³⁶ A legújabb vallástörténeti kézikönyvben, Tobias Dietrich tollából már az egész témakör szintézisszerű összefoglalása is napvilágot látott.³⁷

A témakörrel kapcsolatos kutatások története lényegileg ez előzőekhez hasonló utat járt be Magyarországon is. A néprajzon belül természetszerűen jelentkező alapvető érdeklődés sokáig nem fogalmazódott meg explicit módon. Az alsópapságnak a falusi közösségekben betöltött szerepével leginkább a viszonylag későn indult társadalomnéprajz foglalkozott.³⁸ A folklorisztika tudománytörténete külön nem vizsgálta, jobbra magától értetődőnek tekintette a plébániai papságnak a 19. századi folklórgyűjtésekben betöltött funkcióját. A

³⁰ Freitag 1991.

³¹ Freitag 1998.

³² Götz von Olenhusen 1994.

³³ Fätkenheuer 2004.

³⁴ Például: Baumgartner 1975; Schlögl 1995; Haag – Holtz – Zimmermann (Hg.) 2002; Bünz – Lorenzen-Schmidt (Hg.) 2006.

³⁵ Müller 2005; Gottschall 1979. Mintaszerű elemzés a „Gegen-Aufklärung” egyik képviselőjéről: Midelfort 2005. Egy másik amerikai történész a reformáció korabeli Szászország papjainak a lokális közösségekhez való viszonyával foglalkozott: Goodale 1999.

³⁶ Greiffenhagen (Hg.) 1984; Schorn-Schütte – Sparr (Hg.) 1997.

³⁷ Dietrich 2007.

³⁸ A második világháború előtti kutatások szórványos és sokszor sommás megállapításait is idézi a vonatkozó újabb kézikönyvfejezet: Jávor 2000. 792–796. Érdekes módon a hazai néprajzi szokáskutatásban szinte alig említik magának a papszentelésnek és az azt követő primíciónak lokális társadalmi vonatkozásait (vö. Bálint 1938. 49–51). Kiváló – egymást kiegészítő – német monográfiák ebben a tárgykörben: Kania 1997; Haunerland 1997. Ígéretes hazai kezdeményezés: Vörös 2004.

vallási néprajz önálló tanulmányban alig-alig, ám – főként a lokális mélyfúrások alapján írt – monográfiák tematikus fejezeteiben váltakozó mélységű érdeklődéssel figyelt e társadalmi réteg viszonyaira.³⁹

A hazai egyháztörténetről szintén elmondható, hogy annak legjobb irányában némiképp bújtatott formában ugyan, de régóta jelen van az egyházi társadalom alsó rétegei iránti kutatói érdeklődés. A két világháború közötti „pannonhalmi iskola” egyik vezéralakja, Vanyó Tihamér kiváló, máig használható kézikönyvet írt a plébániatörténet-írás módszertanáról,⁴⁰ azzal a nyilvánvaló szándékkal, hogy hozzájáruljon a lokális egyháztörténeti kutatások szakmai felvérteséséhez.⁴¹ Ugyanő, egyéb bencés irányítással született dolgozatok szerzőivel karöltve az „alulnézeti egyház(megye)történet” kitűnő példáit hozták létre viszonylag rövid időn belül.⁴² Az 1950-es évektől megakadt kutatási iránynak aztán 1989 után akadt csak érdemi folytatása.⁴³ Az ekkoriban fellendülő vizitációkutatás mögött az egyházi források után érdeklődő néprajzkutatók hajtóerejét is fellelhetjük.⁴⁴ Részben a külföldi eredmények hatására, részben a hazai egyháztörténet belső dinamikájának megfelelően ekkoriban készült el Fazekas István disszertációja, amelynek tanulmányváltozata megjelenése óta hivatkozási etalonnak számít nálunk a témában.⁴⁵ Fazekas a győri egyházmegye 1641–1714 közötti forrásanyaga alapján mutatta be az alsópapság problematikáját. Dolgozata időhatárát az elsődleges forrásának számító egyházlátogatási jegyzőkönyvek jelölték ki számára. A tanulmány egyaránt tartalmaz kvantitatív és kvalitatív vizsgálatokon alapuló fejezeteket. Számszerűsített kimutatásokban látjuk az alsópapság anyanyelv, életkor és születési hely szerinti megoszlását, területi és fokenkénti csoportosításban kapunk információkat a papok iskoláztatásáról. Fazekas ismerteti a papi műveltségre vonatkozó normatív forrásokat és ütközteti azok passzusait a papság könyvvállományát tartalmazó listákkal, esetleges papi irodalmi alkotásokkal. Önálló fejezet foglalkozik a papság és a kegyúr kapcsolattal, a plébániákon szolgálatot teljesítő szerzetesekkel és káplánokkal, valamint a korszak papi pályaképeinek lehetőségeivel. Számunkra különösen fontosak a pap és a falu viszonyát, illetve a pap és a felsőbb egyházi hatóság (vizitátor) kapcsolatát bemutató fejezetek, amelyek konkrét esetek leírását és számos általános tanulságot is magukba foglalnak.

A kívülállónak az az érzése, hogy Fazekas István úttörő dolgozatának megjelenése furcsamód egy ideig inkább blokkolta, mint ösztökelte az ifjabb egyház-

³⁹ Például: Bálint 1938. 47–51; Bartha 1980. 98–99; Bárth J. 1990. 355–356, 2006. 96–102, 2012. 329–355.

⁴⁰ Vanyó 1941.

⁴¹ Kiváló példa a társadalom- és kultúrtörténeti irányultságú plébániatörténetre: Hoss 1948.

⁴² Például: Vanyó 1928; Csóka 1929; Piszker 1933; Jánosi 1935.

⁴³ Kiragadott példaként: Molnár 2005.

⁴⁴ Tomisa 1992, 2002.

⁴⁵ Fazekas 1993.

történész nemzedék ilyen irányú érdeklődésének kibontakozását. A kiválóan megírt dolgozat, annak ellenére, hogy a szerző hangsúlyozta mintavétel- és esettanulmány-jellegét, valószínűleg azt a látszatot keltette, hogy „a téma meg van írva”. Több mint egy évtizedet kellett várni, hogy a kérdésfelvetés és a munkamódszer megtartásával, immár másik egyházmegye és egy következő korszak vonatkozásában megszülessen a második magyarországi „alsópapság-monográfia”. Dénesi Tamás doktori disszertációja, amely a 18. századi veszprémi egyházmegye egyházi irányításáról és pasztorációjáról szól, az említett alulnézeti egyházmegye-történet eddigi legjobb hazai példája.⁴⁶ A szerzőnek nem az volt a szándéka, hogy monografikusan megírja a veszprémi egyházmegye 18. századi történetét, de még csak nem is az, hogy részletekbe menően felvázolja az intézményi struktúra kiépülését, hanem sokkal inkább a struktúra kiépülése mögötti szándékok, az egyházi irányítás kommunikációs csatornái és az irányítás alsó régiói álltak érdeklődése középpontjában. A dolgozat legtanulságosabb fejezetei témánk szempontjából azok, amelyek a plébánosok személyiségét, műveltségét, attitűdjét és mindennapi küzdelmeit ábrázolják konkrét példákon keresztül.⁴⁷ A kiváló disszertáció megírása (2006) utáni években a témakör iránti érdeklődés felélénkülésének biztató jelei látszanak a fiatal egyháztörténészek körében. Ezek a leghatározottabban a harmadik nagy dunántúli egyházmegye múltját kutató pécsi egyháztörténeti műhely irányából érzékelhetők. Gőzsy Zoltán és Varga Szabolcs legújabb alapvető tanulmányokat publikált ezen a téren.⁴⁸ A hazai egyháztörténészek ilyen irányú érdeklődésének kontinuitásával és a Dunától keletre eső egyházmegyék viszonyainak feltárásával kapcsolatban jelen kötetünk is reménnyel kecsegtet.

Ami a hazai protestáns felekezetek hasonló irányú kutatásait illeti, ezen a téren is sok évtizedes múltra visszatekintő érdeklődéssel kell számolnunk. A protestáns egyháztörténet helyi változatai kezdettől fogva szívükön viselték a lelkészjelöltek emlékének ápolását, és a nagyobb területeket és szélesebb körű forrásbázist átfogó, általánosító összegzések is viszonylag korán megszülettek a témában.⁴⁹ Számunkra különösen fontosak azok az esettanulmányok, amelyek társadalomtörténeti keretbe ágyazva mutatják be egy-egy 18–19. századi lelkész életútját, műveltségét és mozgatórugóit.⁵⁰ A Fazekas Istvánéhoz hasonló módszerességgű, egy szűkebb terület 17–18. századi vizitációi alapján készült disszertáció református részről Kiss Réka tollából készült el. A legutóbbi könyvformátumban is napvilágot látott monográfia⁵¹ ugyan nem csupán a lelkészekről

⁴⁶ Dénesi 2006.

⁴⁷ Külön is figyelmet érdemelnek az esperesi koronákkal kapcsolatos úttörő megállapításai, amelyek önálló tanulmányban is megjelentek: Dénesi 2007.

⁴⁸ Gőzsy – Varga 2009a, 2009b.

⁴⁹ Kósa 1990. 454–456; Illyés 1995.

⁵⁰ Például: Kiss 2010; Kósa 2011; Szigeti 2010.

⁵¹ Kiss 2012.

szól, ám az ezzel kapcsolatos fejezet tematikus és teoretikus értelemben is központi helyet foglal el benne.⁵² Kiss könyve az első olyan monográfia Magyarországon, amely immár a történeti néprajz és a történeti antropológia kérdésfeltevéseit egyeztetve az egyház és a lokális közösségek kapcsolatrendszerét feszegeti nagy mennyiségű kora újkori forrásanyag alapján.

A történeti vizsgálatok mellett az utóbbi időben szórványosan jelennek meg olyan, a közelmúltra és a jelenre fókuszáló néprajzi-antropológiai kutatások eredményei, amelyek középpontjában a pap és a helyi társadalom viszonya áll. Politikatörténeti vonatkozásai miatt nálunk igen összetett problémát jelent a kérdéskör 1949–1989 közötti vizsgálata.⁵³ Hasonlóképpen komplex és szerteágazó a rendszerváltás utáni erdélyi, különösen a moldvai papság efféle szerepének tudományos megközelítése.⁵⁴ Szerencsére mindezek vonatkozásában már öröndetes és reményteli kezdeményezésekről tudunk számot adni.

Az eddigi kutatási trendek gyors áttekintése után megállapítható, hogy a kérdésfelvetés mind történeti, mind jelenkori perspektívában hangsúlyosan megjelent a nemzetközi, és annak nyomdokain a magyar vonatkozású szakirodalomban. A szemle tanulságaként több hiányterület kitapintható. Ezek közül csak két irányt emelek ki. Egyrészt értelemszerűen tovább kellene bővíteni az alulnézeti egyházmegye-történetek eddigi nem túl hosszú sorát. Másrészt összességében nálunk még kisebb az egyes papi személyiségekre és lokális konfliktusaikra koncentráló esettanulmányok száma, amelyek esetében érvényesíthető lenne a mikrotörténet léptékváltó módszertana. Mindehhez persze használható források kellene. Nem kerülhetjük meg tehát, hogy röviden foglalkozzunk a szóba jöhető forrástípusok problémájával.

Kvantitatív és kvalitatív forrástípusok

A témakör alapvető jellemzője, hogy nem teszi lehetővé teljes körű és átfogó forrástípológia összeállítását, hiszen forrásbázisa végtelenné bővíthető. Az eddigi kutatások azonban kirajzolják a legrelevánsabb forrástípusokat. Ezek élére bátran sorolhatók az egyházlátogatási jegyzőkönyvek.⁵⁵ A vizitációk egyik legfontosabb célja éppen a plébánosok személyének, műveltségének, pasztorációs tevékenységének és nem utolsósorban magánéletének ellenőrzése volt. Ezt a számunkra nagy távlatú kiindulópontot csak a jegyzőkönyvek gyak-

⁵² Kiss 2012. 146–200. Olyannyira, hogy ennek korábbi változatát a szerző önállóan is megjelenítette: Kiss 2001.

⁵³ Lovas Kiss 2004. A vallásszociológia szintén nem elhanyagolható eredményeket könyvelhet el ezen a téren. Például: Kamarás 1992.

⁵⁴ Kinda 2003, 2004, 2006; Pócs 2005; Iancu 2011.

⁵⁵ A forrástípusról: Zeeden – Lang (Hg.) 1984; Tomisa 1992, 2002.

ran tetten érhető sematikussága és monotonitása árnyékolja be kissé.⁵⁶ Annak ellenére, hogy a jegyzőkönyvek országszerte hasonló szerkezetűek és a kérdőpontok tekintetében – korszakos keresztmetszetben – majdnem tökéletesen megfeleltethetők egymásnak, az érdemi adatok tekintetében meglehetősen eltérő színvonalúak lehetnek. Viszonylagos biztonsággal várhatunk adatokat az aktuális plébánosok életkoráról, születési helyéről, (ritkábban) társadalmi származásáról, tanulmányairól, korábbi szolgálati helyeiről, jövedelmeiről, „rendes, erkölcsös életéről” stb. Ezek valóban nélkülözhetetlen információkat jelentenek egy történeti sematizmus összeállítása kapcsán.⁵⁷ Témánk szempontjából kiemelkednek a vizitációk azon változatai, amikor a „lelküismeretes” és buzgó vizitátor az unos-untalan ismételt, sztereotip kifejezések mellett részletezőbben ismertette a plébános és a parókia helyzetét, valamint mindezeknek a helyi közösséghez való viszonyait. Nem ritkán előfordul, hogy hosszan ecsetelik a plébános sérelmeit (*gravamina*), amelyek leginkább a *communitas*sal kapcsolatosak. (Ezeket a plébánosok már előre összeírták.) A legjobb jegyzőkönyvekben a nyilvános bűnösök nevét, vétkét és a rájuk kiszabott büntetést is feljegyezték.⁵⁸ A falu panaszai plébánosára viszont – tapasztalataim szerint – meglehetősen ritkán részleteződnek a jegyzőkönyvekben, ezeket inkább önálló levél formájában küldték el a felsőbb egyházi hatóságokhoz. Általában véve az egyházlátogatási jegyzőkönyvekről elmondható, hogy a kvantitatív elemzések szempontjából a témakör legkiválóbb, legnagyobb mennyiségű és leghomogénebb forrásanyagát jelentik. A kutatás ezt korán felismerte és ki is aknáztta.⁵⁹ Kvalitatív jellegű elemzésekre annyiban alkalmasak, amennyiben a feljegyzések közelítenek a konkrét esetekhez és konfliktusokhoz.

A vizitációk által ellenőrzött egyházi elvárások régóta jól ismert és sokat kutatott forrásait a normatív rendelkezések jelentik, amelyeknek változatos formái (szinodális könyvek, statútumok, körlevelek, manuálok stb.) témánk szempontjából is eltérő relevanciát hordoznak.⁶⁰ Ezek ismerete nélkül lehetetlen lenne megfogalmazni az alsópapsággal kapcsolatos felső egyházi irányítás szándékait, követelményeit, és elképzelhetetlen lenne a normaszegés alakzatainak értelmezése. Nem csak azok az elvárások⁶¹ (és folyamatos változásaik) követhetők nyomon a normatív rendelkezések vizsgálatával, amelyek szigorúan a papságra vonatkoztak, hanem azok a hívek szokásaival, vallási életével és mindennapjaival kapcsolatos egyházi behatások is kitapinthatók, amelyek

⁵⁶ Bárh D. 2005a. 32–35.

⁵⁷ Vö. Lakatos (szerk.) 2002; Ferenczi 2009.

⁵⁸ Vö. Bárh D. 2003b.

⁵⁹ A számos példa közül kiragadható: Freitag 1998; Fazekas 1993; Goodale 1999.

⁶⁰ Vö. Bárh D. 2005a. 19–32, 2005b; Freitag 1998. 133–137.

⁶¹ A tridenti zsinaton megfogalmazott papi ideálról: Gárdonyi 2001.

közvetítésére elsősorban éppen az alsópapság volt hivatott.⁶² Többszörösen összetett elvárásokkal fordulhatunk tehát a kora újkori és újkori (római, egyháztartományi, egyházmegyei, esperesi kerületi, egyházközségi⁶³) rendelkezések felé, amelyek feltárásának és használatának az egyháztörténet mellett a néprajzi szakmunkákban is komoly hagyományai vannak. Különösen olyan korszakok és témák vonatkozásában fontosak a népi kultúra iránt érdeklődők számára, amelyekben ezek a normatív jellegű források tartalmazzák adott esetben az egyedüli adatot bizonyos jelenségekre. A forráskritikai megfontolások között persze sosem árt figyelembe venni e forrástípus jellegzetességeit (főként a valóság másodlagos visszatükrözése kapcsán), ám még a legrosszabb esetben is legalább az egyházi irányítás nyomvonalait és *szándékait* bizonyára híven tükrözik az utókor számára.⁶⁴

Az egyházmegyei levéltárak iratkezelési szokásainak függvényében Európaszerte változó módon, de gyakran rendezik külön egységekbe az egyházmegye valamennyi valaha élt papjának személyenként elkülönített iratait. Az ún. *perszonális* iratok⁶⁵ fondjának kialakítása jelentősen megkönnyíti a kutatók dolgát, amikor az egyes papi egyéniségek működését kívánják górcső alá venni. Előfordul, hogy a végrendeleten és a halálozással kapcsolatos iratokon kívül más levéltári egységekből (pl. szentszéki és plébániai iratok) is ide rendezik az adott személlyel kapcsolatos ügyeket. Mondhatni, már maga a perszonális iratcsomók egymáshoz viszonyított mennyiségi különbségei is árulkodók lehetnek a konfliktusos és konformista papok ambivalenciája szempontjából.

Valóban kvalitatív szempontokat érvényesítő elemzésre leginkább a történelmi cselekvők személyes megnyilatkozásait tartalmazó *ego-dokumentumok* alkalmasak.⁶⁶ Utóbbi fogalomba – német történészek nyomdokain – a naplók, levelek, vallomások tartoznak.⁶⁷ Speciális egyházi műfajt jelentenek a plébániák háztörténetei. A *historia domus*, amely nagyobb mennyiségben akár kvantitatív

⁶² Vö. Rooijakkers 1989; Bárth D. 2005b. Lásd még a 18–19. századi magyarországi adatokat a lakodalom időpontjának (napjának) meghatározására, amely törekvés legerőteljesebben az alsópapság szintjén ragadható meg: Bárth J. 1990. 355; Bárth D. 2005a. 52.

⁶³ Egyházközségi szintű, vallási és erkölcsi életet szabályozó rendelkezések székelyföldi változatait mutatja be: Imreh 1983. 99–120. A csíkszentgyörgyi „megye” és papja viszonyát legutóbb kimerítő forrásfeltáráson alapuló áttekintés tárgyalja: Bárth J. 2012.

⁶⁴ A kérdéskör tágabb társadalomnéprajzi kontextusát egy kiváló kézikönyv-fejezet foglalja össze: Szilágyi 2000. A normatív források fokozatainak kérdésére is kitértem az egyházi irányítás szintjeit és irányultságait vizsgáló kötetemben: Bárth D. 2005a. Az elsődleges szándékokra lásd a dusnoki és a bácskai papok példáját: Bárth D. 1999. 18–19, 2003a.

⁶⁵ Lásd például a Kalocsa-i Érseki Levéltárban: Lakatos – Lakatos – Szabó 2002. 175–258. Felhasználásukra: Götz von Olenhusen 1994.

⁶⁶ Schulze (Hg.) 1996; Göttisch 2007.

⁶⁷ A naplók felhasználására lásd pl. Macfarlane 1970. és Fätkenheuer 2004, valamint Molnár G. 2009. elemzéseit. Ebben a tárgykörben viszonylag ritkán találkozunk a papi emlékiratok elemzésével, amelyre kiváló hazai példát nyújt a 18. századi ferences, Antonius Hueber atya mentális világát bemutató tanulmány: Dusnoki-Draskovich 2000. 186–308.

elemzésekre is alkalmas lehet, egyediségében akár a plébánosok személyes naplóját is helyettesítheti.⁶⁸ A papok grafomániás vagy azzal ellentétes alkatának megfelelően e kötetek változóan releváns, ám megkerülhetetlen forrásokként értékelhetők. Nyilván a tematikailag rendkívül szerteágazó *levelezésről* sem lehet általános érvényű megfogalmazásokat tenni, ám az egyértelmű, hogy az alsópapság mentalitása, műveltsége és az eseti, lokális konfliktusai kapcsán nagyon gyakran kulcsfontosságú dokumentumokat jelentenek.⁶⁹ A személyes megnyilatkozások speciális, ám rendkívül értékes forrásanyagát jelentik a legkülönbélebb peres vagy kivizsgálásra elrendelt ügyek keretében felvett *kihallgatási jegyzőkönyvek*, akár a vádlott, akár a tanúk személyes megnyilatkozásainak lehetőség szerinti hiteles feljegyzésével állunk szemben. A gyakrabban és nagyobb mennyiségben jelentkező tanúkihallgatások forrásértékére a történeti néprajz már régen rávilágított,⁷⁰ ám az alsópapság vonatkozásában, különösen Magyarországon e forrástípust még elég kevésbé aknázták ki a kutatás. A papi normaszegések dokumentumai leggyakrabban az egyházmegyei szentszéki jegyzőkönyvekben és, ami számunkra meghatározóan fontos, az azokhoz kapcsolódó szálas iratok hatalmas dokumentumgyűjteményeiben találhatók.⁷¹ A korábbi kutatás tartózkodása egyrészt a szentszéki iratok időszakos titkosításából, másrészt – főként a belső egyháztörténet részéről jelentkező – óvatos, kissé szegyenkező hozzáállásából fakadt.⁷²

Elméleti kérdések és megközelítési lehetőségek

A fontosabb forrástípusok számbavétele után elérkezett az idő, hogy felvázoljuk azokat az elméleti aspektusokat, amelyek a korábbi vizsgálatok nyomán különös tekintettel a jövőbeni magyarországi kutatási perspektívákra kirajzolódnak.

⁶⁸ Példák a plébániai háztörténetek kivesésére: Csáky 1997; Bárh 2002. (különösen: 123–142.); Lovas Kiss 2004.

⁶⁹ Beck 1990. 42–43. Sajátos, ám annál figyelemreméltóbb változatot jelentenek a katolikus papoknak a saját ágyasukhoz írott szerelmes levelei. Ezzel kapcsolatban lásd a 17. század eleji soproni plébános vallomásait és üzeneteit elemző tanulmányt: D. Szakács 2012.

⁷⁰ Göttscsch 2007; Fuchs – Schulze 2002.

⁷¹ Főként ezekre építem *Alsópapság és népi kultúra a 18. századi Erdélyben* című, megjelenés alatt álló tanulmányomat.

⁷² Legújabbban a népi kultúra kérdései iránt öröndetes fogékonyságot mutató történész, Erdélyi Gabriella mutatta be egy speciális vatikáni forrásanyag lehetőségeit a késő középkori papi normaszegések vonatkozásában. Elemzése minden eddigénél mélyebben és ráadásul (kora újkori nézőpontból) váratlanul korai forrásanyag alapján világítja meg a magyarországi klerikustársadalom mindennapi életét, mentalitását. – Erdélyi 2011. (különösen: 115–159).

1. Láttuk, hogy a vizsgálatok középpontjába önmagában az *alsópapság* mint társadalmi csoport is behelyezhető. Statisztikailag leírható egy adott történelmi korszakban és régióban érvényes származása, iskolázottsága, nyelvismerete, műveltsége és egzisztenciális helyzete vonatkozásában. Ugyanezeket a körülményeket az egyes történelmi szereplők szintjén, léptékváltó analízisben is megvizsgálhatjuk, amellyel közelíthetünk az alsópapság gondolkodásmódjához, mentalitásához és a szó legszorosabb értelmébe vett mindennapi életéhez.⁷³ Nagyobb volumenű adatsorok áttekintésével mindezek történeti változásának folyamata is ábrázolható.⁷⁴ Bizonyos források a papság önértelmezésének kérdéséhez is közelebb vihetnek bennünket.⁷⁵

2. Az említett szűkebb perspektíva értelemszerűen kibővíthető az *alsópapság és az egyházi vezetés* viszonylatának irányába. A normatív rendelkezések elsősorban a papsággal szembeni elvárásokat rögzítették, a vizitációk ezek teljesítését ellenőrizték, míg a normasértőkkel szembeni eljárást a szentszék fórumain folytatták le. További vizsgálatoknak kell tisztázni, hogy akár egy-egy századon belül is hogyan változott az egyházi vezetés elvárásrendszere, hogyan alakult a *pastor bonus* képe és miként jelentkeztek a vele kapcsolatos tényezők az irányítás mechanizmusában.⁷⁶ A normák megszegése által létrejött különleges szituációk („papok az egyházi bíróság előtt”) háttérben hasonlóképpen kirajzolódnak a hivatalos elvárások horizontjai. Adataink akár számszerűsíthetők is abban a vonatkozásban, hogy mely bűnök nyomán kerültek papok vádlottként a püspöki/érseki szentszékek színe elé. Nyilván e normaszegéseknek is megvan a történelmi és területi dinamikája. A 18. századi erdélyi alsópapságról készített, megjelenés alatt álló tanulmányomban⁷⁷ részletesen is bemutatott mintavétel eredménye szerint a papi normasértések sorából gyakoriságával kiemelkedik a részegeskedés, a verbális és fizikai agresszió,⁷⁸ a tiltott szexualitás,⁷⁹ a túlzott anyagiasság, az egyházi szolgálatok elhanyagolása (mise, prédikáció, gyerekkeresztelés, gyóntatás, betegek kenete stb.), de többször előfordul a káromkodás, a szerencsejáték (kártya), a pipázás és a közösségi tánc felemlgetése is. A felsorolt normasértések egy része kapcsán a felettes egyházi hatóságok mellett a helyi közösségek érdekei is megsérültek. A pap és a hívek közössége közötti kiegyen-

⁷³ Például: Dusnoki-Draskovich 2000; Midelfort 2005; Bárth 2003a.

⁷⁴ Delumeau 1971; Tackett 1977; Götz von Olenhusen 1994; Freitag 1998; McManners 1998; Spaeth 2000;

⁷⁵ Lásd a prédikációk alapján végzett vizsgálatot a 17–18. század vonatkozásában: Dürr 1998.

⁷⁶ Vö. Bárth D. 2005b; Freitag 1998. 286–302. A „bon curé” fogalmához a 18. század második felének Franciaországában: Tackett 1977. 166–169; McManners 1998. I. 358–383.

⁷⁷ A pontos forráshivatkozásoktól itt eltekintek. Ezekre lásd az *Alsópapság és népi kultúra a 18. századi Erdélyben* címmel megjelenés alatt álló tanulmányomat.

⁷⁸ Vö. Erdélyi 2011. 143–159.

⁷⁹ A témakör gazdag irodalmából lásd a katolikus és protestáns ágyastartás kora újkori eseteit vizsgáló tanulmányt: Labouvie 2000. Kiváló elemzés a 19. század második felének forrásanyaga alapján: Götz von Olenhusen 1994.

súlyozott kapcsolat fenntartása az egyházi vezetés szemszögéből is fontos körülménynek és kötelességnek számított.⁸⁰

3. A harmadik, számunkra kiemelkedően fontos aspektust az *alsópapság és a közösség* bonyolult és sokrétű viszonyrendszerének vizsgálata jelenti.⁸¹ Az eltérő papi attitűdök jellemző attribútumait leggyakrabban éppen a helyi hívekkel kapcsolatos magatartásformák alapján szokás összegyűjteni. Alapvetően meghatározó tényező ebből a szempontból, hogy az új állomáshelyére kerülő pap a beilleszkedés vagy az ellenszegülés útját választja-e.⁸² Elfogadja-e a lokális közösség bejáratott szabályrendszerét (vallásos és profán szokásait, jogszokásait, belső íratlan „törvényeit”), vagy szembehelyezkedik azzal? Mindez összefügg személyes attitűdjével is: nem mindegy, hogy lényegében konformista típus vagy kimondottan egyéniség az illető.⁸³ Általában e papi magatartásformák nyomán alakul a közösség reakciója, amely vagy elfogadja Isten helyi szolgájának, vagy a végsőig szembeszegül vele.⁸⁴ Minden esetben a lokális viszonyok függvénye, hogy ott és akkor hogyan alakul a „jó pap” változékonyságot mutató modellje alulnézetből. Ez a közösségi normák alapján felállított modell nem feltétlenül egyezik meg az egyházi irányítás pastor bonus-modelljével, de – főként a konfliktusok kapcsán – folyamatos korrelációban állnak egymással.⁸⁵ Kölcsönös viszonyrendszerük és eltéréseik feltárása csak mikroszintű analízis segítségével lehetséges.

4. Az alsópapság és a lokális közösségek kapcsolatának vizsgálatában több fontos csomópont kirajzolódik számunkra. Ezek közül kiemelhető a *hatalom* problematikája. A huszadik század közepe előtti évszázadokban az alsópapság általában a fennálló társadalmi-politikai rendszer egyik helyi képviselőjeként jelent meg a közösségekben.⁸⁶ Alapvetően a műveltségéből, iskolázottságából fakadó szimbolikus tőkével rendelkezett.⁸⁷ Anyagi viszonyait tekintve erős függésbe került a hívektől és a helyi kegyúrtól. E hármas viszonyrendszer (pap – communitas – kegyúr) bizonyos konfliktusok kapcsán rajzolódik ki igazán. A hatalom helyi struktúrája még ennél is bonyolultabb képletet eredményezett.⁸⁸ A communitas választott vezetői, a helyi értelmiség tagjai (jegyző, tanító, orvos stb.), a földesúri hatalom helyi képviselői, a vármegyei tisztségviselők és mások lokális befolyása a feudalizmus időszakában, majd azt követően még inkább rendkívül összetett helyi hatalmi struktúrát eredményezhetett, amelybe a pa-

⁸⁰ Lásd a korabeli erdélyi protestáns párhuzamokat a lelkészek normaszegésére: Kiss 2011. 170–200.

⁸¹ Vö. Tackett 1977. 151–221; Weber-Kellermann 1987. 84–97; Beck 1988; Freitag 1998. 303–345; McManners 1998; Spaeth 2000.

⁸² Vö. Goodale megállapításait a papok kívülállóságáról: Goodale 1999.

⁸³ Beck 1990; Spaeth 2000. 155–172.

⁸⁴ Vö. a küllődi esettanulmány tanulságait: Bárh 2003a.

⁸⁵ Vö. Beck 1988. 138, 1990; Kósa 1990. 454–455; Kinda 2004.

⁸⁶ Beck 1988. 115–116.

⁸⁷ Bourdieu 1978.

⁸⁸ Rooijakkers 1989. 46–47.

poknak úgy kellett betagozódniuk, hogy egyúttal a lehető legjobban kamatoztathassák szimbolikus hatalmi eszköztárukat.⁸⁹ Konfliktusok esetén az is megfigyelhető, hogy a *communitas* sem volt föltétlenül egységes: rokoni és más társadalmi kapcsolathálók által kialakult csoportok, klikkek alkották, amelyek – érdekeik, szimpátiájuk és habitusok alapján – változó viszonylatokat mutattak a plébánossal kapcsolatban.

5. Kimondottan leszűkített perspektívájú dolgozatoknak kellene egyszer megvizsgálni a *plébániának*/parókiának mint *intézménynek* a szerepét a lokális társadalomban.⁹⁰ Esek az esettanulmányok végre belülről láttathatnák e nagyon fontos tényezőt. Sztereotip módon vannak előzetes fogalmaink arról, hogy a plébánia jelentette a helyi írásbeliség egyik legfontosabb színterét, vagy a gazdasági jellegű (ingyenes) többletmunkák terepét. De milyen egyéb szerepeket töltött be ez az intézmény a falvak életében? Hogyan látta a közösség kívülről a plébánosnak és háznépének mindennapi életét? Milyen elvárásokat fogalmazott meg velük szemben? Hol volt tűréshatár szintje a „tisztességes” és a „botránkozató” közötti skálán utóbbi irányba kilendülő plébániai családi élet kapcsán?⁹¹

6. A plébánia és maga a plébános (a tanítóval, egyházfival és harangozóval együtt) korántsem elhanyagolható *gazdasági* tényezőt jelentett a lokális közösségekben. A paptartás körülményei és a cserébe nyújtott papi szolgáltatások egyfajta speciális „komplex ökonómiát” teremtettek, amelynek korszakonként változó megvalósulásai nálunk még részletes elemzésre várnak.⁹² Főként a paptartó kontraktusoknak és az ezek betartását ellenőrző (vagy időnként ezeket rögzítő, megújító) egyházlátogatási jegyzőkönyveknek köszönhetően ez a munka lokális perspektívában nagy biztonsággal elvégezhető. A 18–19. században katolikus és protestáns oldalon egyaránt még a pénz- és terményjáradék együttes megjelenését tapasztaljuk. A papi járandóságok legfontosabb elemei (*lecticale/kepe*, *sedecima*, *deputatum*, föld) – mennyiség tekintetében – hosszú időtartamban is rekonstruálhatók. A mögöttes törekvések és erőfeszítések pedig leginkább a konfliktusok iratanyagában tapinthatók ki, amelyek háttérében a leggyakrabban anyagi természetű nézeteltérés állt.⁹³ A paptartás körülményei mellett további gazdasági aspektust jelentett a plébániának és a templompénztárnak mint lokális hitelintézménynek a közösségben betöltött szerepe.⁹⁴ A kora újkori és újkori magyarországi forrásokban lehangsúlyosabban az a körülmény

⁸⁹ Mintaértékű esettanulmányok ebben a tárgykörben dél-németországi példán: Sabeau 1984. (különösen 113–173). Lásd még: Tackett 1977. 170–193. A világi törekvések népi vallásosságra gyakorolt hatására: Hartinger 1998.

⁹⁰ Vö. Greiffenhagen (Hg.) 1984; Wright (ed.) 1988; Beck 1988. 115–116; Petke 2006; Freitag 1998.

⁹¹ Vö. Labouvie 2000.

⁹² Beck 1988. 117–120, 1993. 460–472; McManners 1998. I. 330–346.

⁹³ Vö. Bárth 2002. 128–136, 2005b. 151–153.

⁹⁴ Beck 1993. 468–472; Seider 1996. A témával nálunk még alig foglalkoztak.

jelenik meg, hogy *a helyi közösség tartja el a papját*.⁹⁵ Ennek következtében a pap is érdekelt a termelésben, ő is szurkol a jó termésátlagokért és kondoleál híveivel a természeti csapások vagy bármi más okozta rossz termés kapcsán. Néha ez a prózai aggodás is tetten érhető a historia domus-ban meteorológiai feljegyzéseket tevő plébánosok indítékai között.⁹⁶ Hasonlóan fontos következménye e ténynek, hogy a papság az adóbeszedésben is érdekeltté (és némiképp kiszolgáltatottá) vált. Gyakorta kérte a felsőbb egyházi és világi hatóságok segítségét a helyi *communitas* bírásaival szemben, akik adott esetben vonakodva, késlekedve vagy nem a kellő mennyiségben és minőségben hajtották be a plébánosnak járó jövedelmeket. Ilyenkor viszont könnyen fennállt a veszély, hogy ugyanőt a „túlzott anyagiasság” vádjával illették egyházi felettesei és a közösség tagjai egyaránt.⁹⁷ Az ambivalens szituáció magától értetődően termelte ki a harcokba belefáradt, csupán a háztörténet lapjain tett lakonikus megjegyzésekkel vigasztalódó, idősödő papok – meglehetősen gyakori – képét.

7. Isten szolgája, akit a helyi közösség tartott el, cserébe – felekezetiileg, korszakanként és területileg változatos rendszerű – *szolgáltatásokat nyújtott a hívek számára*.⁹⁸ Katolikus részről a plébánosok a szentségek (keresztelés, gyónatás, házasságkötés, utolsó kenet) kiszolgáltatása mellett a szentelményeken keresztül igyekeztek leginkább kiszolgálni a népi igényeket. Emellett a misézés, a hitoktatás és a különféle ájtatosságok megtartása volt a papság legfőbb feladata. Korszakunk nagy részében a papság látta el a helyi iskola felügyeletét is.⁹⁹ Protestáns oldalon a prédikációval egybekötött istentisztelet, a hitoktatás és az emberi élet fordulóihoz kapcsolódó rítusok (keresztelés, konfirmáció, esketés, betegek látogatása, temetés) levelezénylése állt a lelkészek vizsontszolgáltatásának középpontjában.¹⁰⁰ Az általánosan jellemző tevékenységek mellett az adott közösség tagjai számos esetben olyan helyi szokások megtartását is megkövetelték a paptól, amelyekkel kapcsolatban a hivatalos egyházi nézetek is változó, a tűrés és a tiltás határán lebegő hozzáállást mutattak. Jó példát jelentenek erre a feudalizmus utolsó századában még országszerte általános fogadalmi napok, amelyek a katolikus vidékeken, általában a nyár bizonyos napjain nem csupán munkaszünetet, hanem lobogókkal, kereszttel felszerelkezett processziókat és ünnepi misét is jelentettek.¹⁰¹ Az efféle szokások, amelyek a közösség helyi hagyomá-

⁹⁵ A témakörhöz: Imreh 1983. 105–108; Bárh J. 1984. 151–152, 2012. 342–355; Bárh D. 1999. 11–14, 2002. 131–135, 2003a; Kiss 2011. 165–169.

⁹⁶ Vö. Szakál V. 2011.

⁹⁷ Vö. Beck 1990. 43; Tomisa 1989, 1994.

⁹⁸ A fogalomhoz vö. Bourdieu 1978. A kölcsönviszonyról: Beck 1990. 46.

⁹⁹ Ez a körülmény a 18. század második felétől konfliktusok sokaságát eredményezte a gyermekek iskoláztatásától (főként nyáron) vonakodó szülők közösségével. Vö. Bárh 2003a.

¹⁰⁰ A papi szolgáltatások egész rendszeréről általában: Delumeau 1971; Scribner 1987. 1–16; Hartinger 1992; Muir 1997; Freitag 1998; McManners 1998. II; Hours 2000. 1–46; Bárh D. 2010. Konkrét esetben: Bárh D. 1999. 14–19.

¹⁰¹ Vö. Beck 1990. 43; Freitag 2002. 18–21.

nyának mélyrétegében, gyakran valami hajdani (csapást követő vagy azt megelőző) fogadalomhoz kötődtek, megkérdőjelezhetetlen kényszerítőerőt jelentettek a betagozódni kívánó papság számára. Aki ellenállt, az a saját befogadását kockáztatta. Hasonlóképpen kockázatos volt az a papi törekvés, amely – erkölcsnemesítő szándékkal – túl mélyen beavatkozott a lokális társadalom belső szabályrendszerébe. Különösen nehezen viselte a közösség a (gyakran) egyetlen hatékony papi fegyver alkalmazását: a szentségek és szentelmények (leginkább gyónás, áldozás/úrvacsora, temetés) megtagadásával való fenyegetőzést.¹⁰² A híveit a szószéken (időnként név szerint) kiprédikáló pap az egész közösség szemében megbocsáthatatlan magatartásformát képviselt.¹⁰³ A fiatalság társas összejöveteleit rigorózus féltékenységgel támadó papság könnyen közutálat tárgyává válhatott.¹⁰⁴ A hívek érintett csoportja vagy a *communitas* vezetői meglehetősen gyakran éltek az árulkodás fegyverével: panaszlevelek egész sora árasztotta el az egyházi vezetőséget, amelyekben pontokba szedték a plébános-sal (káplánnal, tanítóval stb.) kapcsolatos sérelmeiket. Nagyon tanulságos eredménnyel járna e panaszlevelek nagyobb, koherens korpuszának mélyreható elemzése, amely a struktúra és argumentációs technika összefüggésein túl a vádpontok szemantikai mezőjét is feltárná.¹⁰⁵ Felszíni letapogatás után is feltűnő, hogy a közösség részéről megfogalmazott sérelmek sorrendjét és hangsúlyait a befogadó felet jelentő egyházi vezetés vélt vagy valós elvárásai határozzák meg. Ha mondjuk egy, az előbbieken említett helyi szokás megsértése, vagy (mint leginkább) tisztán anyagi jellegű vita állt is a háttérben, a panaszlevelek élén szinte mindig az egyházi szemszögből legsúlyosabbnak vélt és a hivatalos egyházi irányítás alapszabályai közé tartozó vétkeket (például a szentségek és a mise elmulasztása) szerepeltették.¹⁰⁶

8. Egyéb szempontból is nagyon tanulságosak lehet(né)nek a papi *normaszegések* mögötti történetek mélyszövetére irányuló vizsgálatok. Miként már korábban említettem, az egyházi normarendszer és a közösség elvárásai sosem fedték le teljesen egymást. Voltak olyan papi (jellem)hibák, amelyeket felülről könnyörtelenül megtoroltak volna, ha a felső egyházi vezetés tudomására jutottak volna. A közösség ilyen szempontú toleranciaszintje azonban relatív módon és árnyaltabban működött. Amíg az adott pap a „jó pap” kategóriába esett a szolgáltatások és vizontszolgáltatások harmonikus működésének következtében, általában szemet hunytak kisebb-nagyobb botlásai fölött. Amint azonban a kölcsönös harmónia valami miatt megbomlott, Isten helyi szolgálja (vagy ahogy

¹⁰² Vö. Csáky 1997. 440.

¹⁰³ Vö. Beck 1988. 137, 1990. 43; Sabeau 1984. 114; Fazekas 1993. 122.

¹⁰⁴ Vö. Rooijackers 1989. Fábíán János alsószemerédi plébános ilyen jellegű küzdelmeire lásd: Csáky 1997. 437–438.

¹⁰⁵ Lásd például: Sabeau 1984. 113–143.

¹⁰⁶ Vö. például: Beck 1988. 120–124, 127; Fazekas 1993. 122; Bárth D. 2003a.

sokfelé kezelték: „a falu szolgája”¹⁰⁷) könnyen a „rossz pap” kategóriájában találhatta magát végzetes következményekkel: nem kellett sokat várni a közösség panaszlevelének megírására, amely immár valamennyi múltbéli vétékét könyörtelenül a fejére olvasta. Ha csak egyszer is pityókásan ment az oltárra, egyszer is részt vett lakodalmi vagy egyéb táncmulatságon, egyszer is elment néhány napra rokonlátogatóba stb., az ellene fordult közösségtől minden további nélkül megkapta a részegeskedés, a nőkkel való illetlenkedés, vagy az egyházi szolgálat elmulasztását jelentő „széjjel járás” vádját.¹⁰⁸ A „rossz pap” sztereotípiája szinte füzérszerűen magához vonzotta a morális és materiális sérelmek egész sorát. A „rossz pap”, aki megsértette a helyi normákat, egyúttal morálisan is eltévelyedett és – ami a legfontosabb – elvesztette hívei szeretetét. *A megbomlott rend és egyensúly a szakrális ökonómia működését is veszélybe sodorta.*¹⁰⁹ A pap normaszegése által ugyanis éppen szakrális tevékenységének hatékonysága kérdőjeleződött meg. Ez a hatékonyság szó szerinti létszüksége volt a közösségnek: gondoljunk csak a papi közbenjárásra a természeti csapások (zivatar, jégeső, árvíz, tűzvész stb.) ellenében, vagy a hasonlóképpen az áldás/átokgyakorlattal összefüggő gyógyító célzatú exorcizmusokra.¹¹⁰ A papi hatékonyság elvesztése adott esetben az egyházi szerepkör megnyirbálását eredményezte.¹¹¹ Mivel erős volt a konkurencia a mágikus piacon, a hívek – bajaik ellen – máshol kerestek vigasztalást.¹¹² Rossz papot pedig nem volt értelme eltartani. Ahogy egy 18. századi erdélyi panaszlevélben drasztikusan megfogalmazták: „Mű tartjuk a papot, azért amikor akarjuk, ki is vetjük.”¹¹³ Utóbbi példa talán a papjelölés/papválasztás és papmarasztás hajdani erdélyi katolikus emlékét is őrzi együtt, amely ott – nyilvánvaló protestáns hatásra – a 18. század derekáig fennmaradt.¹¹⁴ Ekkoriban a hívek egyre többfelé fájalták már korábbi jogaik csorbulását. A pap és a közösség viszonyának (időnként tíz év harmonikus együttélés után) bekövetkező megromlása a pap helyben maradása esetén is a tőle való elfordulást eredményezhette. Előfordult, hogy a hívek szembeszegülő csoportja nem járt misére, vagy végső esetben áttért más felekezetekhez. Ritkán a pappal szembeni tettelegességig fajultak a konfliktusok.¹¹⁵

9. Tanulmányom címében és bevezetőjében is jeleztem, hogy a néprajzkutató kiindulópontjából az *alsópapság és a népi kultúra* kapcsolata képvisel kiemelkedően fontos vizsgálati aspektust. A fentiekben segítségül hívott *lokális*

¹⁰⁷ Beck 1988. 143, 1990. 45.

¹⁰⁸ Vö. Kiss 2011. 178; Szőcsné Gazda 2001. 161–165.

¹⁰⁹ Vö. Beck 1988. 140–141, 1990; Scribner 1987. 1–16; Labouvie 2000.

¹¹⁰ Báth D. 2010.

¹¹¹ Vö. Beck 1988. 131–132.

¹¹² Labouvie 1990.

¹¹³ Gyulafehérvári Érseki Levéltár, Szentszéki iratok, 33/1804. (31. doboz) Panaszok a székelybői plébánosra.

¹¹⁴ Imreh 1983. 105–106; Báth J. 2012. 330–332, 339–342.

¹¹⁵ Vö. az esetek bajorországi gyakoriságához: Beck 1988. 113–115, 1990. 44.

társadalom és *lokális közösség* kulcsfogalmak jóvoltából nagyrészt már eddig is erről a témakörrel volt szó, hiszen a 18–19. században a plébánosok túlnyomó többsége olyan közegben végezte szolgálatait, amely a népi/populáris kultúra hordozójának tekinthető. Az „elit” és „népi” kultúra dichotómiájára építő, illetve az ezek kritikájára irányuló európai szakmunkák egyaránt rávilágítottak a két („nagy” és „kis”) kulturális hagyomány közötti közvetítők szerepének fontosságára.¹¹⁶ A kultúráközvetítés csatornáit különösen a kora újkorban rajzolódnak ki látványosan, amikor – Burke meggyőzően argumentált elmélete szerint – a két kulturális hagyomány szétvált egymástól.¹¹⁷ A lokális közösségekben tevékenykedő papok és lelkészek efféle szerepe régóta egyértelmű, ám Magyarországon még nagyrészt hiányoznak azok a konkrét vizsgálatok, amelyek mélyfúrászerű esettanulmányok formájában tárják fel e folyamat lényegét. A leszűkített perspektíva adott esetben egyúttal beláthatatlan művelődéstörténeti távlatok megnyitásával kecsegtet. Kiragadott példaként említem annak a sükösdí plébánosnak az esetét, aki a 18. század elején a helyi anyakönyvbe több mint egy tucat áldás/átok-szöveget jegyzett be magyarul, mit sem sejtve arról a nagy távlatú kultúrtörténeti folyamatról, amely az egyházi benedikciók és exorcizmusok latin eredetijének népnyelvű lefordításában és az újkori paraszti ráolvasásokban tetten érhető „népi” használatban ragadható meg.¹¹⁸ Hasonlóképpen a közvetítőszerepre jó példa az ugyanekkor tevékenykedő csíkszentgyörgyi plébános, aki az állítólagos megszállott asszony érdekében a középkori egyházi ördögűző gyakorlat teljes fegyverarzenálját felvonultatta, és hitelesnek tartotta a megszállott asszony látomásait.¹¹⁹ Az alsópapság közvetítése korántsem egyoldalú, a gyakrabban és könnyebben megragadható, felülről lefelé történő kultúraátadás mellett ugyanilyen jelentősek az alulról felfelé irányuló folyamatok is. Megerősítésként gondoljunk csak a kora újkori közköltészet vagy a búcsújárás kétirányú kapcsolódásaiban kirajzolódó egyházi szerepvállalásra.¹²⁰ Az ezek hátterében álló papi individuumok és a mögöttük álló habitusminták csak mikroszkopikus léptékű biográfiák révén tapogathatók le. Módszertani értelemben vitatható, ám tartalmilag nyilvánvaló, hogy ezek a vizsgálatok az egyes makrotörténeti tényezőkkel is összekapcsolhatók. A mindkét irányú kultúráközvetítés vizsgálatánál véleményem szerint szem előtt kell tartanunk, hogy a mindenkor alsópapság – törekvései, mentalitása, attitűdjei és aktivitása stb. kapcsán – szorosan hozzákapszolódtak azokhoz az esztétörténeti paradigmákhoz, amelyek fogódzót nyújtanak a konkrét 18–20. századi történetek értelmezési horizontjának kiszélesítéséhez.

¹¹⁶ Vö. Burke 1991; Freitag 1991; Beck 1990.

¹¹⁷ Burke 1991. 245–285.

¹¹⁸ Bárth D. 2010. 69.

¹¹⁹ Bárth D. 2008.

¹²⁰ Küllös 2004; Tüskés – Knapp 2001. (különösen: 320–332); Freitag 1991.

10. Korántsem említve e korszakok, eszmetörténeti paradigmák mindegyikét, csupán néhány jellemző példát ragadok ki két és fél évszázad távlatában. A 16–17. századi magyarországi viszonyok speciális következményének számít, hogy a felekezetképződés időszaka a tőlünk nyugatabbra fekvő régiókhoz képest némiképp kitolódott és – főként az egykori törtök hódoltság területén – döntően a 18. század első két harmadára koncentrálódott. A *konfesszionizáció* időszakában¹²¹ a katolikus alsópapság az egyházi és (részben) az állami hatalmi struktúra egyik helyi képviselőjeként és kiépítőjeként tűnik föl a forrásokban.¹²² Ugyanekkor szilárdulnak meg a protestáns lelkészeket körülvevő egyházi struktúrák is. Ez az időszak kiválóan alkalmas a mindkét felekezeti tömbhöz tartozó alsópapság vegyes vallású területeken betöltött konkrét szerepének mélyfúrás-szerű vizsgálatára, amellyel talán túl lehetne lépni a felekezetiileg elfogult egyháztörténetírás sokszor sematikus és sztereotipizált premisszáin.¹²³ A 18. század utolsó harmadától egyre határozottabban kirajzolódik egy új papi attitűd: a helyi vallásos és világi szokások átalakítójaként, reformátoraként feltűnő plébánosok és lelkészek alakjában, akik közül a néprajz leginkább a szarvasi evangélikus lelkészt, Tessedik Sámuel tartja számon (egyébként a néprajzi érdeklődés előfutáraként), ám rajta kívül még papok százai működtek ugyanekkor meglehetősen hasonló mentális és viselkedési normák alapján.¹²⁴ Ezek nagyobbik része szükségszerűen konfliktusba került híveivel, amely összetűzések – a kutatók szerencséjére – gyakran írásos nyomot is hagytak maguk után.¹²⁵ Az efféle ügyekkel kapcsolatos iratok (levelek, kihallgatási jegyzőkönyvek stb.) minuciózus vizsgálata nem csak az események minél tökéletesebb rekonstruálásához, hanem – ami számunkra még fontosabb – az egyéni mozgatórugók megértéséhez is hozzájárul.¹²⁶ Kérdés, hogy mennyiben illeszthetjük a korszak jól kitapintható szemléletváltozására az *egyházi felvilágosodás* címkéjét, ám – jobb híján – egyelőre ezt alkalmazhatjuk.¹²⁷ További kutatásoknak kell tisztázni azonban, hogy a magyarországi forrásanyagban miként tapintható ki a jozefinizmus hatása az alsópapság vonatkozásában, valamint még ennél is nehezebb feladatként jelentkezik az egyházi belső reformfolyamatok és a korai egyházi felvilágosodás közötti átmenet részleteinek a tisztázása.¹²⁸ Utóbbi kérdések

¹²¹ A német történetészekhez kötődő paradigma kontextusához: Reinhard – Schilling (Hg.) 1995; Reinhard 1997; Schilling 2002; Holzem 2002. 29–37; Molnár 2005. 9–14; Kiss 2011. 21–24.

¹²² Tanulságos bambergi esettanulmány: Dippold 1998.

¹²³ Például: Peters 1990; Brückner 2000. 324–382; Freitag 2002; Holzem 2002; Molnár 2005; Kiss 2011.

¹²⁴ Vö. Beck 1988, 1990. 53.

¹²⁵ Beck 1988. 132–137.

¹²⁶ Vö. az ilyen irányú próbálkozást: Báth D. 2003a.

¹²⁷ A kérdéshez vö. Freitag 1998. 346–354. Az egyházi felvilágosodás és a helyi közösségekben tevékenykedő alsópapság kapcsolatának bőséges szakirodalmából: Goy 1969; Kimminich 1989; Sclögl 1995; Siemons 2002.

¹²⁸ Vö. Winter 1962. Irodalomtörténeti irányultságú ígéretes kezdeményezés: Lukácsi 2010.

együtt az alsópapság és a népi kultúra (különösen a népi vallásosság) kapcsolatának 18. századi kulcskérdéseit is jelentik egyben.¹²⁹ A barokk vallásosság „kinövéseinek” megnyirbálásán sajnálkozó Bálint Sándor által¹³⁰ közelebbről nem definiált, ám annál többször a leegyszerűsített „jozefinista papság” kifejezéssel és meglehetősen korholó hangnemben említett csoport tevékenysége korántsem csak egy évtizedig tartott, hanem már 1780 előtt elkezdődött és szellemiségében a 19. század első évtizedeire is átsugárzott. Éppen ez a népi kultúrától való „eltávolodás” volt az előfeltétele annak, hogy ugyanez a papság nem sokkal később aktívan részt vegyen a „népi kultúra felfedezésének” folyamatában.¹³¹ A *romantika* korának – a néprajzi tudománytörténetből – jól ismert törekvéseit szíven viselő alsópapságnak a 19. század folyamán végig feltűnően komoly szerep jutott a táj- és népismereti leírások, a népköltészeti gyűjtések, majd a pozitivisták korpuszok létrehozása terén egyaránt.¹³² A népi kultúrát hordozó parasztság emancipációs törekvéseinek kapcsán külön figyelmet érdemel az 1848/49-es forradalom és szabadságharc alulnézeti megélése és ambivalens papi megítélése.¹³³ A vallástudományi kérdések közül – kissé paradox módon – a papság legeredményesebb képviselőit a magyar „ősvallás” kutatása izgatta. A Cornides Dánieltől Horváth Jánoson át Ipolyi Arnoldig, majd Kandra Kabosig vezető út több mint egy évszázadot átfogóan mutatja az egyházi érdeklődés kontinuitását.¹³⁴ A 19. századi népköltészeti szövegtörzsek közül kiemelkedő jelentőségű gyűjteményt összeállító Kriza János a székelyföldi, elsősorban unitárius lelkészek, tanítók tucatjainak gyűjtőtevékenységét koordi-

¹²⁹ Vö. Plongeron 1974; Brückner 2000; Freitag 1991. 317–357; McManners 1998. II; Hartinger 2003.

¹³⁰ Bálint 1938. és további munkáiban.

¹³¹ Vö. Burke 1991; Weiß 1988.

¹³² Weiß 1988.

¹³³ Noha az alsópapság részvétele a szabadságharcban nálunk elég jól feltárt problémakört jelent (vö. Zakar 2001), a plébániai papság reakcióinak és attitűdjének helyi forrásokon alapuló bemutatása még várat magára. Különösen beszédesebb ebből a szempontból a historia domus-ok bejegyzései. A verőcei plébánia háztörténetében olvasható a plébános erősen dehonesztáló bejegyzése: „Ezen évnek nevezetességei közé sorozandó ama szomorú 15^{ki} Martius napja, melyen Kossuth Lajos, és annak pártitű hasonló társai által a szabadság, egyenlőség és testvériség Magyarországra nézve ki kiáltottak – mely későbbben rémes belháború, rablásokat, pusztításokat, különemű igazságtalan befogatásokat, agyonlövettetéseket 's kegyetlenségeket kivált a RC. papságon töveteiket (a magyarok örökké tartandó szennyekre) idézett elé. Ezt csak röviden említem, mintán reményleni szeretem, hogy a magyar történetírók ezen szabadságnak kitörését, okait, annak gyászos következtetéseivel együtt, későbbben körülményesen 's bőven leírandják.” (Verőcei Plébánia Irattára, Historia Domus III. 1800–1890). Az igazsághoz hozzátartozik, hogy a plébános világgépét az áprilisi törvények nyomán a faluban is kitört vita árnyékolta be jelentősen, melynek során a helyi (felszabadított) jobbágyság egy része megkérdőjelezte a pap szántóföldjén történő ingyenmunka jogosságát. A plébános levelek sorában panaszkodott, hogy nem végeztek el neki a szokásos tavaszi szántást. A faluban többször elhangzott, hogy „ők ezzel többé nem tartoznak”, „ők a papnak többé nem szántanak, se nem dolgoznak”. (Lásd uott.)

¹³⁴ Vö. Voigt 2003.

nálta.¹³⁵ A lokális társadalmakban tevékenykedő egyházi vagy egyházhoz közeli személyek motivációinak, műveltségének és kultúrákezelő gyakorlatának vizsgálata aktuális és küszöbön álló feladat. Kisebb részben az ősvallás problematikájával is foglalkozott Kálmány Lajos, akit a 19. század utolsó és a 20. század első évtizedeinek legnagyobb magyar népköltészeti gyűjtőjeként tartunk számon.¹³⁶ Kálmány változatos állomáshelyei, feletteseivel és a helyi közösségekkel való konfliktusai nyomán szinte predesztinálva van a korszak alsópapságának reprezentatív tanulmányozására. Alakja időnként áldozatul esett a tudománytörténet aktuális politikai-ideológiai viszonyok mentén történő (át)értelmezéseinek, az agrárszegénység iránti érzékenységet kihangsúlyozva harcos agrárszocialista (sőt kommunista) gondolkodónak állítva be a déli irányú szegedi kirajzás falvaiban működő papot.¹³⁷ Kétségtelen azonban, hogy önálló, konkrét esetekre koncentrálnak a múlt századfordulón jelentkező lecsapódása a falvakban tevékenykedő alsópapság szociális attitűdjében.¹³⁸ Ugyanekkor fogalmazódik meg, majd a két világháború között erősödik meg nálunk is a korszak másik nagy kihívására, a szekularizációra vonatkozó egyházi válaszok között a *belmisszió* törekvésrendszere, amely a katolikus és protestáns felekezeti tömbben szinte egy időben, a pasztorációs gyakorlat jellegzetességeinek megfelelő eszköztárral zajlott le. A belmisszió elsődleges céljában, tudniillik a vallásgyakorlás – lokális társadalmi szinten történő – megerősítésében, kiemelkedő szerep hárult a helyben tevékenykedő papokra, lelkészekre.¹³⁹ Az ő aktív szerepvállalásuk persze nem volt automatikus, az egyes papi személyiségtípusok bemutatása ebben az esetben is lokális vizsgálatokkal képzelhető el. Néprajzi szempontból különösen izgalmasa teszi ezt a korszakot, hogy egyúttal a néprajztudomány „hőskorszakában” járunk, amikor a népi kultúra – a sokat emlegetett végorájában ugyan, de még – közvetlenül elérhető és a tudományos konstrukciók visszahatása révén egyúttal befolyásolható is. Nem véletlen, hogy a már intézményesült néprajztudomány aktivista szárnyának első megerősödése is ehhez az időszakhoz köthető (első-sorban a falukutató mozgalom kibontakozására gondolhatunk). Miként az sem véletlen, hogy az egyházon belüli odafordulás látványos példáját is a két világháború között, pasztorációs háttércéllal („ismerjük meg a nép kegyességi gyakorlatát és szokásait”) kialakult *vallási néprajz* jelenti, amelynek kibontakozása – különösen a számunkra ezen a téren ötletadó Németországban – kimondottan

¹³⁵ Ezt a hálózatot tükrözi Kriza levelezésének legutóbbi korpusza: Szakál A. 2012.

¹³⁶ Ortutay 1960. 277–289.

¹³⁷ Lásd ezzel kapcsolatban a Kálmány hagyatékából 1952-ben megjelent *Történeti énekek és keatonadalok* című kötet előszavát és az ennek nyomán kibontakozó „ideológiai” vitát (az *Ethnographia* 1952. és 1953. évi számaiban).

¹³⁸ Gergely 1977.

¹³⁹ A belmisszió helyi hatásának vonatkozásában lásd jelen kötetben Smid Mária Bernadett és Ilyefalvi Emese tanulmányát.

az alsópapság törekvéseivel és praktikus célzatú tudományos érdeklődésével magyarázható.¹⁴⁰ Nem csak ennek az érdeklődésnek vetett véget, hanem a korábbi évszázadok lokális társadalmi viszonyait is gyökeresen átrendezte a második világháború utáni kelet-európai politikai irányváltás, amelyre itt mindössze annyiban utalunk, hogy az uralkodóvá vált *vallásellenes* ideológiai mező és az erre épített politikai *diktatúra* a korábbtól lényegesen eltérő papi viselkedésminták kialakítását és alkalmazását követelte meg a 20. század második felében. Ezek a rendkívül izgalmas tényezők eltérő kontextusokban, de mégis örömdetesen előkerülnek a rendszerváltás utáni történeti, egyháztörténeti és újabban néprajzi szakirodalomban.¹⁴¹ A témakör árnyalt megközelítése még évtizedekig munkát adhat az ilyen érdeklődésű társadalomtudományi kutatás számára.

* * *

A szubjektív kutatói érdeklődés mentén, ötletszerűen kiragadott fenti vizsgálati aspektusok természetesen csak szűk szeletét jelentik az alsópapság egyháztörténeti, történeti néprajzi és antropológiai megközelítési lehetőségeinek, amelyek szélesebb körű kutatása – reményeim szerint – a következő években, évtizedekben bontakozik ki igazán Magyarországon. Amennyiben az előzmények és a forrástípusok számbavétele, az elméleti csomópontok, a lehetséges irányok és perspektívák felvillantása ezekhez valamilyen mértékben hozzájárulhat, úttörő kötetünket bevezető írásom máris elérte célját. Hiányosságainak és tévedéseinek korrekciója a jövő kutatásának feladata.

Irodalom

BARTHA Elek

1980 A hitélet néprajzi vizsgálata egy zempléni faluban. Debrecen (Studia folkloristica et ethnographica 5.)

BAUMGARTNER, Konrad

1975 Die Seelsorge im Bistum Passau zwischen barocker Tradition, Aufklärung und Restauration. St. Ottilien

BÁLINT Sándor

1938 Népünk ünnepei. Az egyházi év néprajza. Budapest

¹⁴⁰ Vö. Bartha 1980. 5–12; Tüskés 1986.

¹⁴¹ Lovas Kiss 2004; Schorn-Schütte–Sparn 1997. 185–198.

BÁRTH Dániel

- 1999 Dusnok és papja. In: Két víz között. Szerk. Bárh János. Baja–Kecskemét, 9–21.
- 2002 Tiszaalpár. Budapest (Száz magyar falu könyvesháza)
- 2003a Szokás és hatalom. Egyházi törekvés a szőlőörzés bácskai rendszabályozására a XVIII. század közepén. *Cumania* 19. Kecskemét, 85–120.
- 2003b Bácskai népszokások a XVIII. századi egyházi források tükrében. In: Bács-Bodrogtól Bács-Kiskunig. Szerk. Bárh János. Baja–Kecskemét, 27–45.
- 2005a Esküvő, keresztelő, avatás. Egyház és népi kultúra a kora újkori Magyarországon. Budapest (Szövegek és elemzések 1.)
- 2005b Statuta Generalia (1738). Vallásosság és mindennapi élet Patáchich Gábor kalocsai érsek általános rendelkezéseinek tükrében. *Cumania* 21. Kecskemét, 141–173.
- 2008 Exorcizmus és erotika. Egy XVIII. századi székelyföldi ördögűzés szokatlan körülményei. Kecskemét (Libelli Transsilvanici 3.)
- 2010 Benedikció és exorcizmus a kora újkori Magyarországon. Pécs–Budapest (Fontes Ethnologiae Hungaricae IX.)

BÁRTH János

- 1984 Jobbágysorban (úrbéri, állami és egyházi kötelezettségek). In: Kecel története és néprajza. Szerk. Bárh János. Kecel, 131–152.
- 1990 A katolikus magyarság vallásos életének néprajza. In: Magyar Néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Főszerk. Dömötör Tekla. Budapest, 331–424.
- 2006 Jézus dicsértessék! A székelyvarsági hegyi tanyák népének vallási hagyományai. Kecskemét
- 2012 Szentgyörgy megyéje Alcsíkban. Esettanulmány a katolikus székelység egyház-történetéhez és társadalomnéprajzához. Kecskemét

BOURDIEU, Pierre

- 1978 A vallási mező kialakulása és struktúrája. In: A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése. Budapest, 165–236.

BÓDY Zsombor – Ö. KOVÁCS József (szerk.)

- 2003 Bevezetés a társadalomtörténetbe. Hagyományok, irányzatok, módszerek. Budapest

BRÜCKNER, Wolfgang

- 2000 Frömmigkeit und Konfession. Verstehensprobleme, Denkformen, Lebenspraxis. Würzburg (Volkskunde als historische Kulturwissenschaft. Gesammelte Schriften von Wolfgang Brückner X.)

BECK, Rainer

- 1988 Der Pfarrer und das Dorf. Konformismus und Eigensinn im katholischen Bayern des 17./18. Jahrhunderts. In: Armut, Liebe, Ehre. Studien zur historischen Kulturforschung. Hg. von Richard van Dülmen. Frankfurt am Main, 107–143.

- 1990 Népi vallásosság és társadalomtörténet (Megjegyzések egy kutatási koncepcióhoz kora újkori példán). In: A német társadalomtörténet új útjai. Szerk. Vári András. Budapest, 38–57.
- 1993 Unterfinning. Ländliche Welt vor Anbruch der Moderne. München
- BURKE, Peter
- 1984 A populáris kultúra a történettudomány és az etnológia mezsgyéjén. *Ethnographia* XCV. 362–373.
- 1991 Népi kultúra a kora újkori Európában. Budapest
- BURKE, Peter (ed.)
- 2001 *New Perspectives on Historical Writing. Second Edition.* Cambridge
- BÜNZ, Enno – LORENZEN-SCHMIDT, Klaus-Joachim (Hg.)
- 2006 Klerus, Kirche und Frömmigkeit im spätmittelalterlichen Schleswig-Holstein. Neumünster
- CIC
- 2001 Az egyház törvénykönyv. A Codex Juris Canonici hivatalos latin szövege magyar fordítással és magyarázattal. Szerkesztette, fordította és az előszót írta: Erdő Péter. Negyedik, javított és bővített kiadás. Budapest
- CSÁKY Károly
- 1997 A népi erkölcs és a viselkedési szokások emlékei egy Historia domus lapjain. *Néprajzi Látóhatár* VI. 434–443.
- CSÓKA Lajos
- 1929 Sopron vármegye katolikus egyházi és tanügyi viszonyai III. Károly és Mária Terézia korában. Pannonhalma
- DELUMEAU, Jean
- 1971 *Le catholicisme entre Luther et Voltaire.* Paris
- DÉNESI Tamás
- 2006 Alsópapság, pasztoráció és egyházi irányítás a 18. századi veszprémi egyházmegyében. Doktori disszertáció, ELTE BTK, Budapest
- 2007 Esperesi koronák a 18. századi veszprémi egyházmegyében. *Magyar Egyháztörténeti Vázlatok* 19. 3–4. sz. 5–17.
- DIETRICH, Tobias
- 2007 Klerus und Laien. In: *Handbuch der Religionsgeschichte im deutschsprachigen Raum.* Band. 5. 1750–1900. Hg. von Michael Pammer. Paderborn, 413–428.
- DIPPOLD, Günter
- 1998 Klerus und Katholische Reform im Hochstift Bamberg. *Jahrbuch für Volkskunde* NF 21. 57–83.
- DUFFY, Eamon
- 1992 *The Stripping of the Altars. Traditional Religion in England c. 1400–c. 1580.* New Haven–London

DUSNOKI-DRASKOVICH József

- 2000 Nyitott múlt. Tanulmányok, történetek Gyuláról, Békés vármegyéről és a fordított világról. Gyula

DÜRR, Renate

- 1998 „...die Macht und Gewalt der Priestern aber ist ohne Schrancken”. Zum Selbstverständnis katholischer Seelsorgegeistlicher im 17. und 18. Jahrhundert. In: Hausväter, Priester, Kastraten. Zur Konstruktion von Männlichkeit in Spätmittelalter und Früher Neuzeit. Hg. von Martin Dinges. Göttingen, 75–99.

ERDÉLYI Gabriella

- 2011 Szökött szerzetesek. Erőszak és fiatalok a késő középkorban. Budapest

FAZEKAS István

- 1993 A győri egyházmegye katolikus alsópapsága 1641–1714 között. Történelmi Szemle XXXV. 1–2. sz. 101–131.

FÄTKENHEUER, Frank

- 2004 Lebenswelt und Religion. Mikro-historische Untersuchungen an Beispielen aus Franken um 1600. Göttingen

FERENCZI Sándor

- 2009 A gyulafehérvári (erdélyi) főegyházmegye történeti papi névtára. Budapest–Kolozsvár

FREITAG, Werner

- 1991 Volks- und Elitenfrömmigkeit in der Frühen Neuzeit. Marienwallfahrten im Fürstbistum Münster. Paderborn
1998 Pfarrer, Kirche und ländliche Gemeinschaft. Das Dekanat Vechta 1400–1803. Bielefeld
2002 Religiöse Volkskultur auf dem Lande. Aspekte katholischer Konfessionalisierung in Nordwestdeutschland. Jahrbuch für Volkskunde NF 25. 11–26.

FUCHS, Ralf-Peter – SCHULZE, Winfried (Hg.)

- 2002 Wahrheit, Wissen, Erinnerung. Zeugenverhörprotokolle als Quellen für soziale Wissensbestände in der Frühen Neuzeit. Münster

GÁRDONYI Máté

- 2001 A papi élet reformja a Trienti Zsinat korában. Budapest (Studia Theologica Budapestinensia 27.)

GERGELY Jenő

- 1977 A keresztényszocializmus Magyarországon 1903–1923. Budapest

GOODALE, Jay

- 1999 Pfarrer als Außenseiter. Landpfarrer und religiöses Leben in Sachsen zur Reformationszeit. Historische Anthropologie 7. 191–211.

GOTTSCHALL, Klaus

- 1979 Dokumente zum Wandel im religiösen Leben Wiens während des Josephinismus. Wien

GOY, Barbara

- 1969 Aufklärung und Volksfrömmigkeit in den Bistümern Würzburg und Bamberg. Würzburg (Quellen und Forschungen zur Geschichte des Bistums und Hochstifts Würzburg XXI.)

GÖTTSCHE, Silke

- 2007 Archivalische Quellen und die Möglichkeiten ihrer Auswertung. In: Methoden der Volkskunde. Positionen, Quellen, Arbeitsweisen der Europäischen Ethnologie. Hg. von Silke Göttisch – Albrecht Lehmann. Zweite, überarbeitete und erweiterte Auflage. Berlin, 15–32.

GÖTZ VON OLENHUSEN, Irmtraud

- 1994 Klerus und abweichendes Verhalten. Zur Sozialgeschichte katholischer Priester im 19. Jahrhundert: Die Erzdiözese Freiburg. Göttingen

GÓZSY Zoltán – VARGA Szabolcs

- 2009a A pécsi egyházmegye plébániahálózatának újjászervezése a 18. század első felében. In: Katolikus megújulás és a barokk Magyarországon, különös tekintettel a Dél-Dunántúlra (1700–1740). Szerk. Gózszy Zoltán – Varga Szabolcs – Vértési Lázár. Pécs, 225–264.
- 2009b Kontinuitás és reorganizáció a pécsi egyházmegye plébániahálózatában a 18. század első évtizedeiben. Századok 143. 1123–1163.

GREIFFENHAGEN, Martin (Hg.)

- 1984 Das evangelische Pfarrhaus. Eine Kultur- und Sozialgeschichte. Stuttgart

HAAG, Norbert – HOLTZ, Sabine – ZIMMERMANN, Wolfgang (Hg.)

- 2002 Ländliche Frömmigkeit. Konfessionskulturen und Lebenswelten 1500–1850. Stuttgart

HARTINGER, Walter

- 1992 Religion und Brauch. Darmstadt
- 1998 Weltliche Obrigkeit und praxis pietatis in der Frühen Neuzeit. Jahrbuch für Volkskunde NF 21. 33–50.
- 2003 Aufklärung und Säkularisation als Wendepunkte der Volksfrömmigkeit. In: Vor 200 Jahren – Die Säkularisation in Passau. Hg. von Anton Landersdorfer. Passau, 53–79.

HAUNERLAND, Winfried

- 1997 Die Primiz. Studien zu ihrer Feier in der lateinischen Kirche Europas. Regensburg

HEILER, Friedrich

- 1961 Erscheinungsformen und Wesen der Religion. Stuttgart

HOLZEM, Andreas

- 2002 Westfälische Frömmigkeitskultur im Wandel der Frühen Neuzeit. Dörfliche Pfarreien im archidiakonalen Sendgericht 1570–1800. Jahrbuch für Volkskunde NF 25. 27–44.

HOSS József

- 1948 A kaposvári plébánia története. Veszprém

HOURS, Bernard

- 2000 L'Église et la vie religieuse dans la France moderne XVIe–XVIIIe siècle. Paris

IANCU Laura

- 2011 Helyi vallás a moldvai Magyarfaluban. Doktori disszertáció, PTE BTK, Pécs

ILLYÉS Géza

- 1995 Milyenek voltak a pásztorok és a rektorok a 17. században? In: Gyülekezeti élet és vallási szokások a Küüllői Református Egyházmegyében. Szerk. Küllős Imola. Budapest, 105–121. (Vallási néprajz 7.)

IMREH István

- 1983 A törvényhozó székely falu. Bukarest

JÁNOSI Gyula

- 1935 Barokk hitélet Magyarországon a XVIII. század közepén a jezsuiták működése nyomán. Pannonhalma

JÁVOR Kata

- 2000 Az egyház és a vallásosság helye és szerepe a paraszti társadalomban. In: Magyar Néprajz VIII. Társadalom. Főszerk. Paládi-Kovács Attila. Budapest, 791–818.

JULIA, Dominique

- 1970 Le prêtre au XVIIIe siècle, la théologie et les institutions. Recherches de Science Religieuse 58. 521–534.
1996 Der Priester. In: Der Mensch der Aufklärung. Hg. von Michel Vovelle. Frankfurt am Main, 282–320.

KAMARÁS István

- 1992 Egyházközség-építők (Egyházközségek és papjaik). Budapest

KANIA, Monika

- 1997 „Geistliche Hochzeit”. Primiz als Heimat-Feier. Würzburg

KIMMINICH, Eva

- 1989 Religiöse Volksbräuche im Räderwerk der Obrigkeiten. Ein Beitrag zur Auswirkung aufklärerischer Reformprogramme am Oberrhein und Vorarlberg. Frankfurt am Main

KINDA István

- 2003 „Hagyjátok el, me meghejtek én tiktökötl!” A pap közösségi kontrollszerepe. Korunk XIV. 9. sz. 51–57.
2004 A protestáns pap és közössége konfliktusa. Korunk XV. 12. sz. 54–58.

- 2006 A pap helye a lokális társadalom életében. In: Veszélyeztetett örökség, veszélyeztetett kultúrák. A moldvai csángók. Szerk. Diószegi László. Budapest, 147–156.

KISS Réka

- 2001 „Idegen Legeny kegyelmed, honnét jött, hova megyen nem tudom”. Lelkészekről, rektorokról a Küküllői Református Egyházmegye iratainak tükrében (1638–1690). In: Folytatás. Folklorisztikai tanulmányok, melyekkel tanítványai köszöntik a hatvanéves Voigt Vilmos professzort. Szerk. Ambrus Vilmos – Péter Krisztina – Raffai Judit. Budapest, 267–281. (Artes Populares 18.)
- 2010 Kendi Mihály peres ügyei. Református lelkészek normaszegései a kora újkorban a Küküllői Református Egyházmegye iratai alapján. In: Hit – Élet – Tudomány. Tanulmányok Molnár Ambrus emlékére. Szerk. Küllös Imola. Budapest, 104–121. (Vallási néprajz 15.)
- 2011 Egyház és közösség a kora újkorban a Küküllői Református Egyházmegye 17–18. századi iratainak tükrében. Budapest

KÓSA László

- 1990 Protestáns egyházas szokások és magatartásformák. In: Magyar Néprajz VII. Népszokás, néphit, népi vallásosság. Főszerk. Dömötör Tekla. Budapest, 443–481.
- 2011 A kunágotai áttérés. In: Művelődés, egyház, társadalom. Tanulmányok. Budapest, 267–288.

KÜLLÖS Imola

- 2004 Közköltészet és népköltészet. A XVII–XIX. századi magyar világi közköltészet összehasonlító műfaj-, szüzse- és motívumtörténeti vizsgálata. Budapest

LABOUVIE, Eva

- 1990 Wider Wahrsagerei, Segneri und Zauberei. Kirchliche Versuche zur Ausgrenzung von Aberglaube und Volksmagie seit dem 16. Jahrhundert. In: Verbrechen, Strafen und soziale Kontrolle. Studien zur historischen Kulturforschung III. Hg. von Richard van Dülmen. Frankfurt am Main, 15–55.
- 2000 Geistliche Konkubinate auf dem Land. Zum Wandel von Ökonomie, Spiritualität und religiöser Vermittlung. Geschichte und Gesellschaft 26. 105–127.

LAKATOS Andor (szerk.)

- 2002 A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye történeti sematizmusa 1777–1923. Kalocsa

LAKATOS Andor – LAKATOS Adél – SZABÓ Attila (szerk.)

- 2002 A Kalocsai Érseki Levéltár. Levéltárismertető. Kalocsa

LOVAS KISS Antal

- 2004 Pap, közösség, hatalom. Kistelepülések katolikus papjainak helyzetét meghatározó tényezők a második világháborút követő évtizedekben. Ethnica VI./4. 129–135.

LUKÁCSI Zoltán

- 2010 Szószék és világosság. A magyar katolikus prédikáció a felvilágosodás korában. Doktori disszertáció, ELTE BTK, Budapest

MACFARLANE, Alan

- 1970 The Family Life of Ralph Josselin. A Seventeenth-Century Clergyman. An Essay in Historical Anthropology. Cambridge

McMANNERS, John

- 1998 Church and Society in Eighteenth-Century France. I–II. Oxford

MIDELFORT, Eric H. C.

- 2005 Exorcism and Enlightenment. Johann Joseph Gassner and the Demons of Eighteenth-Century Germany. New Haven and London

MOLNÁR Antal

- 2005 Mezőváros és katolicizmus. Katolikus egyház az egri püspökség hódoltsági területein a 17. században. Budapest

MOLNÁR Gergely

- 2009 Orgovány falualapító lelkésze. Közösségformálódás és közösségi modernizálódás a 20. század eleji Orgoványon. In: Tisz(t)ázások. Hallgatói tanulmányok Szilágyi Miklós 70. születésnapjára. Szerk. Molnár Gergely. Budapest, 107–144.

MUIR, Edward

- 1997 Ritual in Early Modern Europe. Cambridge

MÜLLER, Michael

- 2005 Fürstbischof Heinrich von Bibra und die Katholische Aufklärung im Hochstift Fulda (1759–88). Wandel und Kontinuität des kirchlichen Lebens. Fulda

ORTUTAY Gyula

- 1960 Írók, népek, századok. Budapest

PALÁDI-KOVÁCS Attila

- 2009 Források, módszerek, eredmények a népi műveltség történeti kutatásában. In: Magyar Néprajz I/2. Tájj, nép, történelem. Főszerk. Paládi-Kovács Attila. Budapest, 11–38.
2011 A néprajztudomány tárgya, tagozódása, időszemlélete és módszerei. In: Magyar Néprajz I/1. Tájj, nép, történelem. Főszerk. Paládi-Kovács Attila. Budapest, 11–37.

PETERS, Jan

- 1990 Das laute Kirchenleben und die leisen Seelensorgen. In: Arbeit, Frömmigkeit und Eigensinn. Studien zur historischen Kulturforschung II. Hg. von Richard van Dülmen. Frankfurt am Main, 75–105.

PETKE, Wolfgang

- 2006 Die Pfarrei. Ein Institut von langer Dauer als Forschungsaufgabe. In: Klerus, Kirche und Frömmigkeit im spätmittelalterlichen Schleswig-Holstein. Hg. von Enno Bünz – Klaus-Joachim Lorenzen-Schmidt. Neumünster, 17–49.

PISZKER Olivér

- 1933 Barokk világ Győregyházmegyében Zichy Ferenc gróf püspöksége idején (1743–83). Pannonhalma

PLONGERON, Bernard

1974 La vie quotidienne du clergé Français au XVIIIe siècle. Paris

PÓCS Éva

2005 Vízkereszt és Szent György napja Gyimesközépkokon. In: Ünneplő. Írások Verebéli Kincső születésnapjára. Szerk. Bárth Dániel. Budapest, 149–164. (Folcloristica 9.)

REINHARD, Wolfgang

1997 Ausgewählte Abhandlungen. Berlin

REINHARD, Wolfgang – SCHILLING, Heinz (Hg.)

1995 Die katholische Konfessionalisierung. Gütersloh

ROOIJAKKERS, Gerard

1989 Ecclesiastical Power and Popular Culture. The Attitude of the Catholic Church Towards Youth-Culture in the Southern Netherland 1560–1700. In: Folklore and Historical Process. Folklor i povijesni proces. Ed. by Zorica Rajković et alii. Zagreb, 41–56.

SABEAN, David Warren

1984 Power in the Blood. Popular culture and village discourse in early modern Germany. Cambridge

SCHILLING, Heinz

2002 Ausgewählte Abhandlungen zur europäischen Reformations- und Konfessionsgeschichte. Berlin

SCHLÖGL, Rudolf

1995 Glaube und Religion in der Säkularisierung. Die katholische Stadt – Köln, Aachen, Münster – 1700-1840. München

SCHORN-SCHÜTTE, Luise – SPARN, Walter (Hg.)

1997 Evangelische Pfarrer. Zur sozialen und politischen Rolle einer bürgerlichen Gruppe in der deutschen Gesellschaft des 18. bis 20. Jahrhunderts. Stuttgart–Berlin–Köln

SCHULZE, Winfried (Hg.)

1996 Ego-Dokumente. Annäherung an den Menschen in der Geschichte. Berlin

SCRIBNER, Robert W.

1987 Popular Culture and Popular Movements in Reformation Germany. London–Ronceverte

SEIDER, Ulrich

1996 Und ist ihm dargelichen worden. Die Kirche als Geldgeber der ländlichen Bevölkerung vom 17. bis zum 20. Jahrhundert, dargestellt am Beispiel der Pfarrei Gottsdorf im unteren bayerischen Wald. Passau

SIEMONS, Stefan

2002 Frömmigkeit im Wandel. Veränderungen in den Formen der Volksfrömmigkeit durch Aufklärung und Säkularisation. Eine Untersuchung zu den

Eigenheiten in der Reichsstadt Augsburg und ihrem schwäbischen Umland.
Augsburg

SPAETH, Donald A.

2000 The Church in an Age of Danger. Parsons and Parishioners, 1660–1740.
Cambridge

D. SZAKÁCS Anita

2012 A test megkísértése. Egy szerelmes pap vallomásai a 17. századból, azaz a
cölibátus korabeli kérdése. Néprajzi Látóhatár XXI. 3. sz. 85–102.

SZAKÁL Anna

2012 „Így nőtt fejemre a sok vadrózsa...” Levelek, dokumentumok Kriza János
népköltészeti gyűjtőtevékenységének történetéhez. Kolozsvár

SZAKÁL Veronika

2011 Gelencei plébánosok feljegyzései időjárásról és természeti csapásokról. Kecskemét (Libelli Transsilvanici 9.)

SZIGETI Jenő

2010 Tizennyolcadik századi lelkézsorsok. Egyháztörténeti Szemle XI. 2. sz. 59–82.

SZILÁGYI Miklós

2000 Törvények, szokásjog, jogszokás. In: Magyar Néprajz VIII. Társadalom.
Főszerk. Paládi-Kovács Attila. Budapest, 693–759.

SZŐCSNÉ GAZDA Enikő

2001 Erkölcs és közösség. Orbai széki erkölcsirányítás a XVII–XIX. században.
Csíkszereda

TACKETT, Timothy

1977 Priest and Parish in Eighteenth-Century France. A Social and Political Study
of the Curés in Diocese of Dauphiné 1750–1791. Princeton

THOMAS, Keith

1971 Religion and the Decline of Magic. London

TOMISA Ilona

1989 Az egyházi források a néprajzi kutatásban (Paraszi instancialevelek a XVIII.
századból). In: Történeti-néprajzi források a XVIII–XIX. századból. Szerk.
Égető Melinda – Filep Antal. Budapest, 263–282.

1992 Visitatio Canonica. Az Esztergomi Főegyházmegye Barsi Főesperességének
egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1647–1674. Budapest

1994 Az egyházi adózás a 17. században. In: Parasztkultúra, populáris kultúra és a
központi irányítás. Szerk. Kisbán Eszter. Budapest, 159–166.

2002 Katolikus egyházlátogatási jegyzőkönyvek. 16–17. század. Budapest

TÜSKÉS Gábor

1984 A népi vallásosság kutatása Európában. Ethnographia XCVII. 75–113.

TÜSKÉS Gábor – KNAPP Éva

2001 Népi vallásosság Magyarországon a 17–18. században. Források, formák,
közvetítők. Budapest

VANYÓ Tihamér

- 1928 A katolikus restauráció Nyugatmagyarországon. Sopronmegye katolikus egyházi és tanügyi viszonyai a XVII. század második felében. Pannonhalma
1941 A plébániatörténetírás módszertana. Pannonhalma

VEIT, Ludwig Andreas

- 1936 Volksfrommes Brauchtum und Kirche im deutschen Mittelalter. Freiburg im Breisgau

VEIT, Ludwig Andreas – LENHART, Ludwig

- 1956 Kirche und Volksfrömmigkeit im Zeitalter des Barock. Freiburg im Breisgau

VOIGT Vilmos

- 2003 A magyar ősvalláskutatás kérdései. Budapest. (Vallástudományi tanulmányok 4.)

VÖRÖS Emese

- 2004 A paplakodalom. In: Rítusok, folklór szövegek. Szerk. Barna Gábor. Budapest, 31–42.

WEBER-KELLERMANN, Ingeborg

- 1987 Landleben im 19. Jahrhundert. München

WEIB, Wolfgang

- 1988 Wandel von Rolle und Selbstverständnis katholischer Landpfarrer des Bistums Würzburg im 19. Jahrhundert. Jahrbuch für Volkskunde NF 11. 45–66.

WINTER, Eduard

- 1962 Der Josephinismus. Die Geschichte der österreichischen Reformkatholizismus 1740–1848. Berlin

WRIGHT, Susan J. (ed.)

- 1988 Parish, Church and People. Local studies in lay religion 1350–1750. London

ZAKAR Péter

- 2001 Forradalom az egyházban? A radikális papság 1848–49-ben. In: Állam és egyház a polgári átalakulás korában Magyarországon 1848–1918. Szerk. Sarnyai Csaba Máté. Budapest, 53–62.

ZEEDEN, Ernst Walter – LANG, Peter Thaddäus (Hg.)

- 1984 Kirche und Visitation. Beiträge zur Erforschung des frühneuzeitlichen Visitationswesens in Europa. Stuttgart